

В името на хуманността, националните интереси и империята:
Политическите дебати в британското общество по време на
Източната криза от 1870-те години

Румен Генев

Поредната криза на “вечния” Източен въпрос от 1875-78 г., една от най-големите в неговото течение и нейното отражение във Великобритания се смята за особено добре изследван епизод в историята на XIX век. Това естествено се отнася на първо място за английската историография, но също и за руската, американската и българската.¹ Въпреки това, обаче, има негови страни, които макар и привличали определено внимание, предоставят възможности за нови и допълнителни подходи и тълкувания. Такъв е въпросът за отношението между правителствената политика и обществените реакции по отношение на кризата, и на официалната линия на британския кабинет. Изследванията на този аспект на отражението на кризата – отношението между официална и публична политика, започват още от времето непосредствено след отзвучаването на кризата, с книгата на Джордж Карлейк Томпсън “Общественото мнение и лорд Биконсфийлд, 1875-80 г.”, смятана за пионерски опит в областта на политическата социология.² Изследванията с пряко отношение към темата продължават през XX век с работи на английските историци Робърт У. Ситън-Уотсън, Ричард Шанън, на американските автори Дейвид Харис, Ричард Милман, Ан Потинджър Сааб, ако трябва да посочим най-важните монографии.³ Ситън-Уотсън и Шанън, обаче разглеждат вътрешнополитическите аспекти на кризата най-вече в

¹ Подробното изреждане и анализ на литературата в случая едва ли е наложително и възможно, затова се ограничаваме с посочване на някои от основните монографии.

² Thompson, George Carlslake. Public opinion and Lord Beaconsfield, 1875-1880. Vol. 1 (S.I. [London]: Macmillan. 1886.

³ Seton-Watson, Robert William. Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics. (London, 1935); Shannon, Richard T. Gladstone and the Bulgaria Agitation 1876 (London, 1963, 1975); Harris, David. Britain and the Bulgarian Horrors of 1876. Chicago, Ill.: The University of Chicago Press, 1939; Millman, Richard. Britain and the Eastern Crisis, 1875-88. (Oxford and New York, 1988); Saab, Anne Pottinger. Reluctant Icon: Gladstone, Bulgaria and the Working Classes, 1856-1878 (Cambridge, Mass. 1991).

плана на партийната политика и сблъсъците между двете основни партии. Такъв подход е оправдан доколкото големите обществени дебати, които съпровождат разгръщането на кризата и нейното решение, независимо от емоционалните, хуманитарни и религиозни обертонове се свеждат до имперски съображения – какъв ефект и последици би могла да има кризата за състоянието и перспективите на Британската империя. Въпросната криза освен това се смята за ключова в развитието на модерната партийна система – тогава, от една страна завършва в определена степен нейното организационно структуриране, а от друга е свързана с появата на реални външнополитически различия (персонифицирани в лицето на викторианските титани Бенджамин Дизраели и Уилям Гладстон).⁴ Заглавието на книгата на Ан Потинджър Сааб е донейде заблуждаващо, доколкото фигуриращото в него България на практика отсъства от съдържанието, концептуално тя се базира на социологическата теория на Нийл Смелсър за масовата мобилизация и представлява опит за доказване на нейната валидност на основата на конкретен исторически материал.

Определени приноси в разработването на тази тема имат и български автори от втората половина на миналия век и последните години.⁵

⁴ Bourne, Kenneth. *Victorian Foreign Policy, 1838-1901* (London, 1989), p. 1.

⁵ Паскалева, Виржиния. *Демократичната общественост в Западна Европа и Априлското въстание*. - В: *Освобождението на България от турско иго* (София, 1958), с. 69-90; Панайотов, Иван. *Отзвук на Априлското въстание в Англия. Историко-библиографско проучване*. - ИИБКМ-БСДУ, Т. 1, 1961, с. 159-211; Иконописова, Мария. *Английската общественост и Априлското въстание*. – *Исторически преглед*, 1976, кн. 1; Пантев, Андрей Л. *Другото лице на "българската агитация" в Англия (1876-1878)*. - В: *Българо-английски отношения в ново и най-ново време. Изследвания по българска история*. Т. IX (София, 1987), с. 5-22; Пантев, Андрей Л. *Българският въпрос във Великобритания, 1856-1878*. (София, 1980); Pantev, Andrey. *The Gladstonian Tradition in the English Image of Bulgaria, 1879-1912*. – In: Collins, Leslie (Ed.) *The Second Anglo-Bulgarian Symposium, Blagoevgrad, September 1985. Proceedings*. (London: School of Slavonic and East European Studies, 1993), pp. 52-55; Пантев, Андрей Л. *Българският Април 1876 в Англия и САЩ* (София, 1996); Генов, Румен. *Към въпроса за участието на Уилям Ю. Гладстон в обществено-политическите движения във Великобритания по време на Източната криза, 1876-1878 г.* - В: *Университетски изследвания и преподавания по българска история у нас и в чужбина* (София, 1982); Genov, Roumen. *The English Working Men and the Eastern Crisis of 1876-78*. - *Bulgarian Historical Review*, 1992, No. 1-2, с. 44-58.; Генов, Румен. *Гладстон* (София, 1996); Генов, Румен. *Българската агитация от 1876 г. и създаването на британската Либерална партия*. - В: *Баева, Искра (Съст.) Иронията на историка - професор Милчо Лалков* (София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, 2004); Генов, Румен. *Дизраели, имперската политика и българския аспект на кризата на Източния въпрос, 1875-78 г.* – В: *Studia in Honorem Professoris Virginiae Paskaleva / Bulgarian Historical Review*. Година XXXIV. Кн. 1-2 (София: Институт по история-БАН, 2006); Genov, Roumen. *Disraeli and the Bulgarian Atrocities: A View from Bulgaria*. – In: Moisan, Jean-François (Ed.) *“Disraeli et l’Europe: L’homme d’état et l’homme de lettres”*. Actes du Colloque

Голямата криза на Източния въпрос от 1870-те години започва като локална, балканска. „Пукването на невесинската пушка” в Херцеговина на 5 юли 1875 г. не подсказва, че ще се сложи начало на нещо повече от поредното селско въстание в ендемично нестабилните европейски владения на султана. След битката при Мостар обсегът на въстанието се разширява и вълната му залива голяма част от Херцеговина и Босна, турските гарнизони в крепостите и големите градове са блокирани.⁶

Събитията там подчертават цялостната криза на империята – в края на 1875 г. султанското правителство е принудено да обяви спиране на плащанията на лихви по достигналия колосална сума външен дълг (около 200 млн. фунта стерлинги при годишни лихви и амортизационни плащания от 12 млн. ф. ст., възлизащи на половината от държавните приходи), което е равнозначно на частичен банкрут на държавните финанси.⁷ Това отслабва Портата, слага край на опитите за модернизация на османската административна система и влече отпадането на нови части от империята.⁸

Два месеца по-късно Българският революционен централен комитет, чиито дейци начело с Христо Ботев следят надигането на християните в Босна и Херцеговина, подготвя въстание отвъд Дунава. Макар че дори неговата най-значима проява, “Старозагорското приключение” на Стефан Стамболов, да завършва с провал, то ускорява развитието на събитията и е пролог към Априлското въстание следващата година.⁹

През 1875 г. никоя от Великите сили не се чувства заинтересована от ново усложнение на кошмарния за европейската дипломация Източен въпрос. Австро-Унгария се опасява, че след окончателното рухване на османската власт в Европа тя ще бъде наследена от голяма славянска държава, която би

International. Université Paris-X. Parcours Judaiques, No. 8 (Paris, CREA-UFR Anglo-Americaine, 2006); Генов, Румен. Източният въпрос, Априлското въстание и английската филантропия: Семейството Странгфорд и българите (София, 2007).

⁶ Екмечић, Милорад. Устанак у Босни 1875-78. (Београд, 1966), с. 25-111. Същият. Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века. 1997; Екмечић, Милорад. Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом Веку (1492–1992). (Београд, 2008).

⁷ Clay, Christopher. Gold for the Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance, 1856–1881 (London, 2001).

⁸ Лалков, Милчо. Балканското националноосвободително движение през XIX в. (1804–1878 г.) (София, 1982), с. 158–160.

⁹ Дойно Дойнов. Старозагорското въстание и събитията на Балканите през 1875 г. – В: Априлското въстание и Източната криза 1875–1878 г. (София, 1977), с. 26–28.

блокирала нейната експанзия на югоизток и би имала неблагоприятно отражение в собствените ѝ славянски провинции. Русия се стреми да избегне възможна нова Кримска коалиция и проявява сговорчивост. Бисмарковото правителство в Германия не проявява особен интерес към европейския Югоизток и се стреми да поддържа добри отношения с двете партньорки от Съюза на тримата императори. През декември 1875 г. австро-унгарският външен министър граф Гюла Андраши формулира исканията на Силите в нота, която настоява Високата порта да изпълни обещанията си за реформи и да направи някои отстъпки на въстаналите християнски провинции в съответствие с препоръките, направени от консулите, участващи в преговорите за усмиряване на бунта.¹⁰ Другите Велики сили се присъединяват към нотата на Андраши, но британският министър-председател Бенджамин Дизраели по принцип не приема правото им колективно да се намесват в Османската империя, нито смята, че то произтича от Парижкия договор от 1856 г. Султанското правителство, получило доказателства за британската подкрепа, не прави нищо за изпълнение на исканията и това налага те да бъдат изразени по-категорично в Берлинския меморандум от май 1876 г.

По времето когато Априлското въстание е удавено в кръв, в Берлин се събират външните министри на Австро-Унгария и Русия, и заедно с германския канцлер княз Ото фон Бисмарк, подготвят проект за нови реформи в Османската империя като средство за решаване на поредната криза. Берлинският меморандум формулиран от дипломацията на трите държави-членки на Съюза на тримата императори трябва да стане израз на общата воля на т. нар. "Европейски концерт". До май 1876 г. ролята на британското правителство в опитите за решаване на кризата е твърде скромна. Дизраели, дошъл на власт през 1874 г. с обещания за енергична и твърда външна политика, особено по отношение на Русия, отказва да се присъедини към предложението (още повече, че се докача от неполитичния начин, по който е отправено, с искане за потвърждение по телеграфа: "С Англия се отнасят така като че ли тя е някаква Черна гора или Босния"). Но британският отказ и

¹⁰ Harris, David. A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1876–1878: The First Year (Stanford, 1936), Chap. VI; Каменов, Петър. Граф Андраши и Балканите, 1867-1890 (Б. м. [София], 2001), с. 85-86.

изолация от европейската политика означава връщане към традиционната политика

Към това време поддържането на интегритета на империята на султана е станало традиция в британската политика в “Ориента” и това определя позициите на Дизраелевото правителство. Неговата политика в това отношение, обаче, не е лишена от определени, най-малкото външни, противоречия. През ноември 1875 г. той изкупува от изпадналия във финансови затруднения предпоследен хедив на Египет Исмаил паша принадлежащите му 40 % от акциите на Международната компания на Суецкия канал. Това е първата стъпка към установяването на ефективен британски контрол върху морския път към Изтока и върху самия Египет. Така че Дизраели има основания да заяви горделиво на своята владетелка, кралица Виктория: “Вие го имате, мадам!”¹¹ Но това е и пореден удар върху престижа на султана, все още номинално владетел на Египет.

Събитията в Херцеговина и Босна, както и обявяването на война на султана от Сърбия и Черна гора фокусират вниманието на английското обществено мнение. Във Великобритания се създават ред организации и благотворителни фондове, които изразяват съчувствие към жертвите на репресиите и войната, и събират средства за оказване на помощ. Бившият турски консул в Бристъл и служител на Отоманската банка Люис Фарли (Lewis Farley), разочаровал се от политиката на страната, която е представял, създава през декември 1875 г. Лига за помощ на християните в Турция (League in Aid of the Christians of Turkey) с почетен председател лорд Джон Ръсъл, доайен на британските политици (84-годишен по това време) и бивш министър-председател (1846-52 и 1865-66 г.).¹²

Към нея в края на юли 1875 г. се създава Болничен фонд за Сърбия. Две известни пътешественички и филантропки Аделина Ърби (Adelina Irby) и Присила Джонстън (Priscilla Johnstone) започват кампания за оказване на медицинска помощ на сръбската страна. По тяхна инициатива се основава

¹¹ Lord Rotschild (Nathaniel Mayer Victor, Baron Rotschild. 'You Have It, Madam': The Purchase, in 1875, of Suez Canal Shares by Disraeli and Baron Lionel de Lord Rotschild (London, 1980.); Bradford, Sarah. Disraeli (London, 1996), pp. 328-329.

¹² League in Aid of the Christians of Turkey. Letters, etc., relating to operations of the society (London, 1878); Shannon, Richard. Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876. (London, 1963), p. 37.

Фонд за болните и ранените в Източната война, чийто комитет включва освен тях двете и други филантропи – лейди Емили Странгфорд,¹³ лейди Лечмиър (Lady Lechmere), лорд Шафтсбъри.¹⁴ Националното дружество за помощ (по-късно Дружество на Червения кръст), създадено по време на Френско-пруската война, предназначава 10 хиляди фунта стерлинги за медицинска помощ на жертвите на войната.¹⁵ Известният историк и либерален политик Едуард Фрийман (Edward Augustus Freeman, 1823–92), след пътуване из Далмация заедно с Артър Еванс (Arthur John Evans, 1851–1941, бъдещия археолог-откривател на минойската цивилизация на остров Крит), също се посвещава на филантропична дейност в полза на сърбите и до есента на 1876 г. успява да събере около 5 000 фунта стерлинги.¹⁶

Уилям Гладстон, экс-премиер и водач на Либералната партия, макар и в оставка, си остава неоспорим авторитет. Той дава израз на възхищението си от въстаналите балкански християни в статията си за Черна гора, поместена в сп. „Найнтийт Сенчъри“ през май 1877 г.¹⁷ Гладстон повлиява на своя отдавнашен приятел, поета-лауреат Алфред Тенисън – „лицето“ на викторианската поезия, да откликне на Източната криза със сонета „Черна гора“, публикуван в същия брой.

Водачът на Консервативната партия Бенджамин Дизраели, след дълго очакване и усилия постига своята голяма мечта – “да се изкачи до върха на намазания с мас стълб”, както се изразява той самия (алюзия за народните пролетни празници, които включват такава състезание). В общите парламентарни избори от 1874 г. неговата Консервативна партия получава 1,091,708 гласа (43.9 %) срещу 1,281,159 гласа (52.7 %) за Либералната

¹³ Лейди Емили Странгфорд (Emily Anne, по баща Beaufort, Smythe, Viscountess Strangford, 1826-87, съпруга на 8-мия и последен виконт Странгфорд, Percy Ellen Algernon Frederick William Sydney Smythe, 8th Viscount Strangford (1826–69), известен като българофил. Вж. Генов, Р. Източният въпрос, Априлското въстание и английската филантропия: семейството Странгфорд и българите Гладстон (София, 2007).

¹⁴ Лорд Шафтсбъри (Anthony Ashley Cooper, 7th Earl of Shaftesbury, 1801–85, най-известния социален реформатор на Викторианска Англия, наричан “народния ърл”, водач на английските евангелисти). Вж. Fancourt, Mary St John. *The People's Earl: A Life of Lord Shaftesbury* (London, 1962)

¹⁵ Anderson, Dorothy. *The Balkan Volunteers*. London. 1968, pp. 10–13.

¹⁶ Stephens, W. R. W. *The Life and Letters of E. A. Freeman*. Vol. II. (London-New York, 1895), pp. 101-102; Genov, R. E. A. Freeman and the Bulgarian Aspect of the Eastern Question in the Later Part of the 19th Century. – In: *Aspects of the Eastern Question*. Ed. by Maria N. Todorova (Sofia, 1986).

¹⁷ Gladstone, W. E. Montenegro. A Sketch. – *The Nineteenth Century*. May, 1877.

партия, но това дава на консерваторите 350 места в Камарата на общините, 242 на либералите (и 60 места на ирландските националисти с техните 90,234 гласа, 3.3 % и 60 места) – резултат от традиционната за страната мажоритарна избирателна система.¹⁸

Така Дизраели става министър-председател за втори път, но разлика от първия, разполага с абсолютно мнозинство в Камарата, което му осигурява възможността да осъществява безпроблемно своята политика. Неговият основен противник Гладстон пък след поражението подава оставка като водач на Либералната партия, така че от 1875 г. тя се води от маркиз Хартингтън (Marquess of Hartington, Spencer Compton Cavendish, от 1891 г. 8th Duke of Devonshire) в Камарата на общините, и от лорд Гренвил (Granville George Leveson Gower, 2nd Earl Granville) в Камарата на лордовете.

Дизраели практически прави своя дебют в областта на външната политика през лятото на 1875 г. Той е решен да следва активна, интервенционистка политика в духа на Палмерстон и да възстанови тежестта на Великобритания в европейските работи. Министър-председателят се сблъсква с проблема за фактическа изолация на континента, където доминира Съюзът на тримата императори – алианс на Русия, Германия и Австро-Унгария. Освен това той има за министър на външните работи лорд Дарби,¹⁹ (син на неговия бивш партиен шеф Едуард Смит-Стенли, 14-и ърл Дарби), който според определението на известния историк Арнълд Дж. П. Тейлър е “най-изолационистки настроеният ръководител на Форийн Офис, когото Великобритания познава”.²⁰ Някои историци се отнасят със съмнение към тезата, че европейската политика на Дизраели е била мотивирана предимно от имперски съображения, в смисъл на пренасяне в тази политика на реалната тежест дължаща се на факта на притежаването на огромна империя простираща се във всички части на света, или на разчитането на империята като на “видим израз на мощта на Англия в световните работи”.²¹ За Дизраели отношението към империята се определя и от вътрешнополитически

¹⁸ Rallings, Colin, and Michael Thrasher (Eds. and comps.) *British Electoral Facts 1832-1999* (Farnham, Surrey, 2000).

¹⁹ Лорд Дарби (Едуард Стенли, 15-и ърл Дарби, Edward Henry Stanley, 15th Earl of Derby (1826–1893).

²⁰ Bradford, S. Op. cit., p. 322.

²¹ Thornton, A. P. *The Imperial Idea and Its Enemies* (London, 1959), pp. XII-XIII.

съображения – като средство за постигане на социална интеграция, ограничаване на класовите конфликти, обединяването на “двете нации”, от които се състои страната (както гласи подзаглавието на неговия социален роман от 1848 г. “Сибил”), както и разбира се, намирането на кауза обединяваща Консервативната партия.

Източната криза от 1875-78 г. може да бъде поставена в контекста на глобалната политика на Великобритания през последната четвърт на XIX век и мястото ѝ в света. Серията от кризи, която засяга обширния район от Югоизточна Европа, Източното Средиземноморие, Северна Африка, е предизвикана от постепенното проникване на западноевропейските идеи, култура, финанси и неспособността на местните владетели и елити да се приспособят, още по-малко да овладеят процесите на промяна. На Балканите западните идеи за национално самоопределение се възприемат от различните етнически групи, но опитите да се осъществят тези концепции чрез създаването на национални държави с ясно очертани граници водят, от една страна, до конфликти между съседните народи, а от друга – до конфликт с многонационалната Османска империя, чието разпадане би имало множество и трудно предвидими последици. Викторианците имат противоречиво и нееднозначно отношение към тези проблеми. От една страна те поначало нямат резерви по отношение на процесите на модернизация, доколкото те се разглеждат като разпространение на западните (британските) идеи, институции, религиозни вярвания, култура и икономически връзки, благоприятни и за цивилизационния център, и за възприемащите ги народи. От друга, пред стои проблема за съотношението между породените сред подчинените народи освободителни тенденции и запазването на статуквото, на политическия ред и сигурността на британските интереси, стратегически, икономически и имперски. Опасенията за тях водят до поява и противопоставяне на две направления в областта на външната политика. Първото е на „песимистите”, или „реалистите”, които се обявяват за активна политика и намеса в случаите на кризи в съответните райони, които включват консерваторите и вигските членове на Либералната партия. “Оптимистите”, или “идеалистите” – центристкото крило на либералите около Гладстон,

неконформистите и фрийтрейдерите са съответно против погазването на човешките права, войнолюбивата политика и колониалните анексии.²²

Противопоставянето на двете тенденции се проявява в широкото обществено-политическо движение от втората половина на 1876 г., получило известност като “агитация по българските жестокости” или просто като “българска агитация” (Bulgarian atrocities agitation). Това е изключително рядък случай, когато “общественото мнение е било толкова силно възбудено и толкова дълбоко разделено по въпрос на външната политика”, по мнението на авторитетния британски историк Робърт Уилям Ситън-Уотсън, който разглежда случая в плана на междупартийните отношения и до известна степен в “прогладстоновски план”.²³ И половин век по-късно американският историк Робърт Милман (който иначе се придържа към по-различна гледна точка относно причината за възникването на движението, кланетата и репресиите в България, за ни повече, ни по-малко от “християнски мит”), също така го оценява като „най-значимия случай в британската история на намеса на общественото мнение в осъществяването на външната политика”.²⁴

Темата за империята има важно присъствие в дебатите по българските жестокости в британския парламент. По време на дебата от 10 юли 1876 г. Дизраели заявява, че “военните действия срещу въстания винаги са жестоки” и сравнява въстанието в България със събитията в Ямайка десет години преди това, бруталното потушаване на въстанието на бившите черни роби през 1865 г. от губернатора Едуард Ейр, което предизвиква политическа буря в метрополията, защото е извършено с големи жестокости, които стават широко известни. Но те са приети като нещо в реда на нещата от британското общество, включително от по-сетнешните защитници на българите, с мотива, че са били неизбежни за защита на реда и законността.²⁵

Някои британски автори смятат, че интересите на Дизраели към имперската тема се подсилват от “ориенталската” насоченост, която тя

²² Kennedy, Paul. *The Reality Behind Diplomacy: Background Influences on British External Policy, 1865–1980*. (London, 1985), pp. 182-83.

²³ Seton-Watson, Robert William. *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics*. (London, 1935), p. 272.

²⁴ Millman, Richard. *British Foreign Policy and the Coming of the Franco-Prussian War*. (Oxford, 1965), p. 20, 162, 515

²⁵ [Hansard]. *Parliamentary Debates*. Vol. 230, 1876, col. 1181; Pottinger, Ann P. *Reluctant Icon: Gladstone, Bulgaria, and the Working Classes, 1856-1878*. (Cambridge, Mass.-London, 1991), p. 44.

придобива във вижданията му през 1870-те години. Неговият стремеж да се засили мощта на Британската империя се свързва с проблемите за защитата на Османската империя и Индия. От времето на своя “ориенталски тур” през 1830-те години Дизраели е запленил от мистиката на “Ориента”, а освен това той се завръща от него не само със самочувствието на експерт, но и на човек успял да “проникне в тайните на Изтока”.²⁶

В програмните си речи от 1872 г. (в Манчестър от 3 април и в “Кристалния дворец” в Лондон от 24 юни) Дизраели излага идеологията на водената от него Консервативна партия и нейните императиви – “да се отстояват нашите институции, да се утвърждава империята и да се подобрява положението на народа”.²⁷ Макар че през 1840-1860-те години когато Великобритания е на върха на своето могъщество – индустриално, търговско и морско, той определено подценява империята и даже твърди, че колониите били като “воденичен камък” на врата на Британия, от който би трябвало да се освободи, през останалата част от кариерата му, Дизраели имперската експанзия е в центъра на вниманието и политиката му.²⁸

Запазването на Османската империя като бариера срещу руското настъпление към “топлите морета” е основна цел на британската имперска стратегия през XIX век, така както я разбира Дизраели и както я осъществява неговото второ правителство. Но следването на конкретната му политика по Източния въпрос има определени нюанси. Докато кризата от средата 1870-те години има локален характер и не засяга стратегическите направления на имперската политика официалната британска политика, или поне Дизраели като неин върховен ръководител, допуска решение, което би било в полза на въстаналите поданици на султана. На 29 май 1876 г., когато Източната криза все още не е стигнала до върхната си точка, Дизраели излага в записка до външния министър лорд Дарби своето виждане за нейното евентуално решение. Неговата схема, пише министър-председателят, се основава на “запазването на статуквото в Османската империя”, но “тази фраза може да дадем либерално тълкувание, така че да създадем нови васални [т. е.

²⁶ Machin, Ian. Disraeli. (London and New York, 1995), p. 137.)

²⁷ Bradford, Sarah. Op. cit., p. 295.

²⁸ Stemberge, Stanley R. Disraeli and the Millstones. – The Journal of British Studies, Vol. 5, No. 1 (Nov. 1965), p. 126

автономни – Р. Г.] държави”.²⁹ Това би означавало продължаване на процеса на разпадане на Османската империя и създаване на национални държави на територията от Балканския полуостров все още по неин контрол, или “Европейска Турция”, както тогава традиционно я наричат. Но когато Източната криза навлиза в решаваща фаза конкретните имперски съображения карат Дизраели да се откаже от подобно решение. “Представете си само, - пише той на приятелката си лейди Селина Бредфорд – автономията на Босна с войното смесено население..., и тогава автономията на Ирландия ще изглежда по-малко абсурдна.”³⁰

Нови измерения Източната криза от средата 1870-те години получава получава с Априлското въстание и неговия отзвук в Европа, и особено във Великобритания. Първото донесение вицеконсула в Одрин Хътън Дюпюи до британския посланик в Цариград британският сър Хенри Елиът, с което съобщава за безогледните кланета на българи от башибозуци е датирано от 4 май.³¹ Посланикът, обаче, предпочита да игнорира достигналите до него първоначални сведения.³² На 7 юни Елиът пише на своя шеф във Форийн Офис, лорд Дарби, че безредиците в България са инспирирани от руски емисари (конкретно руският вице-консул в Пловдив Найдено Геров е набеден за агент подбудил революционните организации), и че османското правителство следва да употреби всички средства за тяхното потушаване.³³ Впоследствие нови сведения стигат до британския посланик от консулите в Одрин, Русе, Бургас.

Но Елиът не е наклонен да приема сведенията за извършените жестокости, които били „преувеличени до степен, която ги лишава и от най-малка достоверност”, и дори десет дни по-късно смята ужасяващите

²⁹ За това свидетелстват документи от личния архив на Дизраели, които са депозирани в Отдел “Нови западни ръкописи” на Бодлеанската библиотека в Оксфордския университет - Dep. Hughenden, 69/4, ff. 13-14 (Modern Western MSS, Bodleian Library).

³⁰ Blake, Robert. *Disraeli*. (Garden City, 1968), p. 579; Pottinger, Ann P. *Reluctant Icon: Gladstone, Bulgaria, and the Working Classes, 1856-1878* (Cambridge, Mass.-London, 1991), p. 44.

³¹ Correspondence Respecting the Affairs of Turkey, and the Insurrection in Bosnia and Herzegovina (Turkey No. 3 (1876) Doc. No. 252. (Това е публикация от серията на т. нар. “Сини книги” (Blue Books) – официални сборници с документи, публикувани от британското правителство по искане на парламента, наричани така по съответния цвят на кориците. Издаването на дипломатическите документи като „сини книги” става своеобразна британска традиция).

³² Medlicott, W. N. Vice-Consul Dupuis’ “Missing” Dispatch. – *Journal of Modern History*, Vol. IV (1932), p. 43.

³³ Report No. 469, Elliot to Derby, May 7, 1876; (Turkey No. 3. 1876) Doc. No. 252.

подробности, пробиващи си път в пресата, за „въображаеми или поне силно преувеличени“.³⁴ Българи, които поемат големи рискове събират сведения за извършените зверства и опитват да ги направят достояние на европейските дипломати. Така свещеникът Георги Хаджитилев от Перушица предава сведения за потушаването на въстанието на архимандрит Методий Кусев, протосингел на Пловдивската митрополия, който на свой ред успява да ги пренесе в в Цариград и да ги предостави на ръководителите на американския Робърт колеж. Неговият директор д-р Джордж Уошбърн и д-р Албърт Лонг се обръщат към английския посланик, но сър Хенри и в този случай остава индиферентен. Посланикът е проводник на традиционната политика на запазване интегритета на Османската империя на всяка цена и макар формално да протестира пред османското правителство за използването на башибозуци, на практика го поощрява да не пести усилия за незабавното потушаване на въстанието. Елиът пише до своя шеф във Форийн Офис, лорд Дарби, че макар използването на башибозуци и черкези за целта да води до очакваните жестокости, сведенията за масови кланета са само руска пропаганда.³⁵

Някои днешни автори пренебрегват тази страна на кризата, в опити за деконструкция на това, което наричат национален мит за травмата и преживяното страдание, от една страна, и като хиперболизирана чувствителност на някои кръгове в Европа по отношение съдбата на събратята християни на Изток, от друга. Но това отношение може да си схваща като някакво повторение на твърденията на тогавашните османски власти, които след няколкомесечни заседания на специалната комисия не могат да решат дали кланетата са престъпление или не, както и на някои официални британски представители и “туркофилските” кръгове във Великобритания. Те или отхвърлят кланетата като “християнски мит”,³⁶ или ги омаловажават като

³⁴ Elliot to Derby, 7 May 1876 (Turkey No. 3), No. 254.

³⁵ Elliot to Derby, 8 June 1876 (Turkey No. 3), No. 443.

³⁶ Millman, Richard. Britain and the Eastern Crisis, 1875-78 (Oxford, 1979); Millman, Richard. “The Bulgarian Massacres Reconsidered.”- The Slavonic and East European Review, Vol. 58, No. 2, Apr., 1980, pp.218-231

явление, което ако и да не било чуждо на политиката на Османската империя, проявявало ясно изразена тенденция към намаляване.³⁷

Двамата американци по съвет на британския генерален консул сър Филип Френсиз предават събраните сведения на Едуин Пиърс, адвокат в английския Върховен съд в Цариград и кореспондент на пролибералния лондонски вестник „Дейли Нюз“. Първата негова дописка е поместена на 16 и следващата - на 23 юни („Мюсюлманските зверства в България“). „Да се остави Турция да се справя с въстаналите области по свой начин, без външна намеса, - заключава Пиърс - означава да ѝ се позволи да усмири българите, като ги унищожи“.³⁸ На 8 юли цариградският кореспондент на „Таймс“ Антонио Галенга съобщава за близо 25 хиляди изклани българи, 100 разрушени селища, хиляда деца продадени като роби и 10 хиляди арестувани, които били подложени на инквизиции.³⁹

Още на 26 юни в Камарата на общините въпросът за събитията в България е повдигнат от видния либерален политик Уилям Форстър. Министър-председателят Дизраели, като се опира на донесенията на Елиът, обяснява развитието им с нахлуване на неизвестни „емисари“, подложили селата на грабежи и палежи, на което черкезите, „мирни и примерни заселници“, трябвало да отговорят, за да се защитят. И двете страни проявявали според министър-председателя голямо ожесточение.⁴⁰

Но истински потрес в Англия предизвикват дописките на специалния кореспондент, пратен от „Дейли Нюз“ в България – американец от ирландски произход Дженюериъс Макгахан (Januarius Aloysius MacGahan, 1844–1878), който като кореспондент на лондонския “Дейли Нюз” съпровожда генералния консул на САЩ Юджийн Скайлър (Eugene Schuyler, 1840-1890), в качеството му на неутрален анкетър. Макгахан (създал си име с кореспонденциите по време на Френско-пруската война, покоряването на Туркестан от руските войски, гражданската война в Испания през 1873 г. и една арктическа експедиция), е представител на новата, динамична журналистика, която

³⁷ Saab, Ann Pottinger. *Reluctant Icon: Gladstone, Bulgaria and the Working Classes, 1856-1878* (Cambridge, Mass.-London, 1991), p. 24-25.

³⁸ Pears, Edwin. *Forty Years in Constantinople* (New York, 1914), pp. 16, 21.

³⁹ *The Times*, 8 July 1876, p. 12.

⁴⁰ [Hansard]. *House of Commons Debates*. 3rd Ser. Vol. CCXXX. Cols. 424-426.

упражнява огромно влияние върху общественото мнение. Ефектът от дописките на Макгахан от местата на събитията, особено от Батак – “долината на смъртта”, е изключителен. Наред с разобличаване на извършените зверства и разрушения той запознава свжите читатели с жителите на опустошената страна. Оказва се, пише Макгахан, че почти няма селище, на смятаните за подобни на нецивилизованите като американски индианци българи, без училище, безплатно и достъпно за децата и на богати, и на бедни, че процентът на грамотните в България е не по-малък от този в Англия или Франция, че българите са трудолюбиви, усърдни, честни, образовани и мирни хора.⁴¹ Сблъскал се на място с последиците от разрушаването на десетки селища и варварското избиване на около 15 хиляди души, най-вече жени и деца, американският журналист признава, че не може да остане безпристрастен наблюдател.⁴²

Действително важен фактор за отзвук на събитията в далечните Балкани, в частност в българските земи, при тази криза, са масовите печатни медии. Викторианският период е забележителен по отношение на развитието на модерния журнализъм, като през 1870-те години то получава нови стимули – Индустриалната революция (високопродуктивните ротативни печатни машини, ускорената доставка чрез новите транспортни средства), премахването на т. нар. “закони върху знанието” (акцизи върху печатарската хартия, таксите върху вестниците, за отмяната които през 1850-60-те години има заслуга и Уилям Гладстон), задължителното основно образование (Законът за образованието на Форстър от 1870 г.), създават една нова читателска публика и повлияват на нейния вкус към масова преса. Вестниците достигат небивали тиражи (например “Дейли Нюз” през 1871 г. има ежедневен тираж от 150,000 екземпляра, докато един век преди седмичен тираж от 10,000 е смятан за най-голямо постижение) и ниски цени (“пени”

⁴¹ Димитров, Теодор. Януари Макгахан (1844-1878). Биография, документи и материали (София, 1977), с. 99; Вж. също. Pundeff, Marin. Schuyler and MacGahan Before 1876. - In: Bulgaria in American Perspective: Political and Cultural Issues. (East European Monographs, Boulder, CO, distributed by Columbia University Press, New York. 1994).

⁴² The Turkish Atrocities in Bulgaria. Letters of the Special Commissioner of the Daily News, J.A. MacGahan, Esq. (London, 1876); Walker, Dale L. Januarius MacGahan: The Life and Campaigns of an American War Correspondent. (Athens, Ohio, 1988), pp. 170–181.

вестници), и пресата се превръща действително в “четвърта власт” (или “fourth estate”, както казват англичаните).⁴³ Ролята на многотиражните и евтини вестници, и новият популярен журнализъм се проявява в пълна сила хода на Източната криза от 1870-те години, те са не само фактори за иформиране, но и за формиране в голяма степен на общественото мнение.⁴⁴ Не без значение е политическата ориентация на пресата, тъй като без да имат партийна принадлежност вестниците демонстрират пристрастия към позициите на една или друга партия (в случая “Дейли Телеграф” е номинално пролиберален, “Дейли Нюз” е определено такъв, седмичникът “Спектейтър” – “фанатично либерален”, докато “Пел Мел Газет”, “Стандард”, “Глоуб”, “Морнинг Поуст”, “Джон Бул”, са проконсервативни и проправителствени).⁴⁵

Още първите две (от общо 10) телеграми на Макгахан, публикувани на 2 и 7 август, потрисат не само Британия, но и цяла Европа. Издадени след това в отделна книга, придружени и потвърдени от предварителния доклад на Скайлър, те правят името Батак – “долината на смъртта” – известно по цял свят и предизвикват истински морален шок във викторианското общество.⁴⁶

След публикуването на предварителния доклад на 10 август (той е отпечатан и в подробен вариант на 23 ноември) кралицата отбелязва в дневника си на 23 август каква “ужасна възбуда и възмущение” са предизвикали у нея сведенията за зверствата и за известно време остава изумена от очевидната симпатия на Дизраели към султанското правителство. Външният министър лорд Дарби също остава потресен от известията за жестокостите.⁴⁷

Характерно за интелектуалния и морален климат на викторианското общество, гордо със своето индустриално първенство, политическа

⁴³ Вж. The press: Jeremy Black charts its growth in Victorian Britain. - History Review, March 1, 1998.

⁴⁴ Koss, Stephen. The Rise & Fall of the Political Press in Britain. Vol. I (London, 1984); Linton, David, and Richard Boston. The Newspaper Press in Britain: an Annotated Bibliography (London: Mansell, 1987).

⁴⁵ Harris, David. Britain and the Bulgarian Horrors, p. 38, 62 Ковић, Милош. Дизраели и Източно питање (Београд, 2007), с. 204.

⁴⁶ The Turkish Atrocities un Bulgaria. Letters of the Special Correspondent of the „Daily News”, J. A. MacGahan, Esq. With an Introduction and Mr. Schuyler's Preliminary Report. (London, 1876); Турските зверства в България. Прев. от англ. (София, 1880); Димитров, Теодор. Януари Макгахан, 1844–1878 г. Биография, документи и материали. (София, 1977), с. 47-48; Walker, Dale L. Januarius McGahan, pp. 166–182.

⁴⁷ Buckle, G. E. (Ed.) The Letters of Queen Victoria. 2nd and 3rd Series. Vol. II (1872-78), p. 476.

стабилност и относително благосъстояние на народа, е сериозното и искрено убеждение в неговата прогресивност и морална праволинейност. Един от познавачите на Източния въпрос, д-р Хъмфри Сендуит, навремето подкрепял кримската политика, но разочаровал се от османското правителство през време на директния си сблъсък с него, се пита, когато научава за зверствата над българите, “дали наистина живее през XIX век”. Либералният пер Джордж Дъглас, осми херцог Аргайл, възкликва в Камарата, че е потресен от „ужасите на една африканска война в сърцето на християнския свят” и жестокостите, достойни за Чингис хан, в епохата на кралица Виктория.⁴⁸

Характерна е реакцията на самата кралица шокирана от потока ужасяващи новини. На 8 юли “Дейли Нюз” съобщава за избити 12,000 българи от различна възраст и пол, за множество български деца продадени като роби, за призови на имами за “свещена война” срещу неверниците; според “Таймс” от същата дата жертвите са между 25 и 40 хиляди, мирни и невъоръжени българи, около 100 български селища напълно разрушени, вършени са чудовищни зверства, масови изнасилвания, поне 10 хиляди българи са хвърлени в тъмница и подложени на «средновековни мъчения», хиляди бежанци са избягали в по-големите градове. Кралица Виктория няма особено доверие в обективността на посланик Елиът и протестира енергично пред външния министър Дарби.⁴⁹ Съобщенията на “Дейли Нюз” от 13 юли за башибозуци, които парадират с отрязани глави на жени и деца, предизвиква нов протест на кралицата адресиран до Дарби. Така че известното стихотворение на великия руски писател Иван С. Тургенев “Крокет в Уиндзор”, в което кралица Виктория е измъчвана от кошмарни видения как топките за игра в крокет се превръщат в окървавени детски главици, е колкото въздействащо, толкова и основателно исторически, доколкото тя е потресена от съобщенията за “българските ужаси”.

На 11 август вторият секретар от английското посолство в Цариград Уолтър Беринг, пратен да разследва последиците от потушаването на

⁴⁸ The Daily News, 13 September 1876; [Hansard]. House of Commons Debates. 3rd Ser. Vol. CCCXII. 1877, col. 649.

⁴⁹ Harris, D. Op. cit., p. 51; Buckle, George Earle (Ed.) The Letters of Queen Victoria. 2nd Series: A Selection from Her Majesty's Correspondence and Journals between the Years 1862 and 1878. 2 vols. (London, 1926), vol. II, p. 470-471.

въстанието в Южна България, също подготвя предварителен доклад, с който потвърждава извършените зверства (публикуван на 19 септември).

Реакцията в страната не закъснява и още на 7 юли “Дейли Нюз” съобщава за два митинга на селскостопански работници в Съдбъри и Бъри Сейнт Едмъндс, които приемат резолюции против турските жестокости и една възможна подкрепа за Високата порта от страна на Великобритания. Оратор на втория митинг е Джоузеф Арч (Joseph Arch), методистки проповедник и създател на Националния съюз на селскостопанските работници, по-сетне една от основните фигури в протестната кампания. Два дена след това Лигата за общо изборително право за мъжете свиква митинг във връзка с евентуална война и отношението на работничеството към нея.⁵⁰ Като собено активна група в хода Източната криза се изявява Лигата за работническо представителство (Labour Representation League), основана през 1869 г., предшестваша други организации със същата цел – изпращането на работнически представители в Камарата на общините.⁵¹ Известният социолог Зигмунт Бауман в една своя ранна работа, смята че независимо от своите цели, тази организация в много случаи проявява “пълно възприемане на либералната идеология и политика” и реално подкрепя “великата стара партия”.⁵² Един от най-авторитетните изследователи на британското работническо движение, Хенри Пелинг, обаче, намира че тази и други сродни организации през късновикторианския период, макар и представители основно на прослойката иронично наричана «работническа аристокрация», всъщност проявява не по-малък радикализъм и политическа активност, отколкото други социални групи.⁵³ Председателят на Лигата за работническо представителство Хенри Броудхърст (Henry Broadhurst), който е и един от ръководителите на Парламентарния комитет, централен орган на Британския конгрес на трейдюнионите (Trades Union Congress), заедно с Джордж Хауъл (George Howell), видна фигура и в двете организации, Джордж Потър (George Potter), издател и редактор на радикалния седмичник «Бихайв» (Bee-Hive), са

⁵⁰ The Times, 10 July 1876; Genov, R. The English Working Men and the Eastern Crisis of 1876-78. – Bulgarian Historical Review, Vol. XX, 1992, Nos. 1 –2, pp. 44-58.

⁵¹ Bauman, Zygmunt. Between Class and Elite: The Evolution of the British Labour Movement. A Sociological Study (Manchester, 1971), p. 104-105.

⁵² Ibid., p. 107-108.

⁵³ Pelling, Henry. Popular Politics in Late Victorian Britain. 2nd ed. (London, 1979), p. 37-39, 61.

най-изявени активисти на протестните кампании през време на Източната криза и допринасят за мобилизиране на работничеството за участие в тях.⁵⁴

Инициативата и активността на британското работничество в протестните кампании срещу официалната правителствена политика в подкрепа на империята на султана са високо оценени от Уилям Гладстон. Той отбелязва това в знаменития си памфлет “Българските ужаси и Източният въпрос” публикуван в началото на септември 1876 г. А в речта си пред множество от 10,000 души произнесена в Блэкхийт (сега югоизточно предградие на Лондон) на 9 септември, станала една от ключовите прояви на “българската агитация” от 1876 г., Гладстон противопоставя “естественото морално чувство” на работничеството на класовия егоизъм на “горните 10,000”.⁵⁵

На 14 юли внушителна делегация, състояща се от 40 депутати и 571 души от цялата страна (главно работнически дейци), водена от радикалния либерал Джон Брайт (John Bright) и председателя на Дружеството за мир Хенри Ричард (Henry Richard), посещава министъра на външните работи лорд Дарби.⁵⁶ Връчен му меморандум с подкрепен с голям брой подписи, против британската политика на подкрепа на султанското правителство, което толерира извършителите на зверствата над българското население, с искане за изясняване на мотивите за изпращането на ескадра от Средиземноморската флота в Проливите, за отстраняването на посланика в Цариград сър Хенри Елиът.⁵⁷

На 27 юли 1876 г. “Лигата за помощ на християните в Турция” на Люис Фарли свиква особено представително събрание в “Уилис Румз” (популярен клуб на “Кингс Стрийт” в централния лондонски квартал Сейнт Джеймс). На него присъстват 60 видни личности, от тях 48 депутати от Либералната партия, работнически водачи, интелектуални фигури. Реч

⁵⁴ Вж. Labour Representation League. Minute Book. R (SR) 61 – British Library of Political and Economic Science, London; George Howell Collection. Pamphlets Nos. 1-40. Bishopsgate Institute and Library, London; Potter, George. The Working Men and the Eastern Question. – Contemporary Review. Vol. XXVIII (October 1876), pp. 851-872; Leventhal, Broadhurst, Henry. Henry Broadhurst, M.P.: The Story of His Life Told by Himself (London, 1901); F. M. Respectable Radical: George Howell and the Victorian Working Class Politics (London, 1971).

⁵⁵ Gladstone. W. E. Speech Delivered at Blackheath, on Saturday, September 9, 1876. Together with Letters on the Question of the East (London, 1876), p. 9.

⁵⁶ The New York Times, July 15, 1876.

⁵⁷ The Times, July 15, 1876.

произнася оксфордския историк Едуард Фрийман, който се обявява за пълна автономия на балканските славянски народи и това искане заема централно място в програмата на разгръщащата се “българска агитация”. На събранието в “Уилис Румз” се набляга върху неговия “подготвителен характер”, което идва да покаже, че се слага начало на предстоящи събития от този характер.⁵⁸

Публикуването на репортажите на Макгахан от Батак в “Дейли Нюз” от 7 до 22 август, “наливат още масло в огъня” на “българската агитация”. На 24 август вестникът съобщава, че редакцията му е залята от писма изпратени от различни места в страната, от хора с различна религиозна принадлежност и политическа ориентация.⁵⁹

Непосредствено след като сведенията на Макгахан са подкрепени от т. нар. “Предварителен доклад” на първия секретар на американското посолство в Цариград Юджийн Скайлър, е свикано събрание в “Работническият институт” в лондонския квартал Хакни. Приета е резолюция, в която се заявява, че английското работничество гледа “с ужас и негодувание на ужасяващите жестокости извършени от турските войски в България”. Порицава се “безразличието на правителството на Нейно величество по отношение на зверствата, след като те са били първоначално разкрити, да оставим настрана безотговорното им разглеждане от министър-председателя в Камарата на общините преди парламентарната ваканция”. “Наложително е, - набляга се в резолюцията, - щото народът да незабавно да порицае действията на правителството, което със своята политика компрометира националната чест и прави Англия съучастник в престъпления срещу човечеството и в неизтриваемия позор за цивилизацията”.⁶⁰

На 11 септември, нова делегация, този път водена от работническите дейци Джордж Хауъл, Томас Бърт (Thomas Burt), Джордж Потър, от “Биихайв”, отново е при министъра на външните работи и му представя декларация, звучаща категорично: „Никакво съучастничество в извършените престъпления, никакво официално бездействие, когато трябва да бъдат възпрени насилията срещу свободата и хуманността.”⁶¹

⁵⁸ The Times, July 28, 1876.

⁵⁹ Daily News, August 24, 1876, p. 3.

⁶⁰ The Times, August 30, 1876.

⁶¹ The Times, 12 September 1876; Shannon, R. Op. cit., p. 45.

Група либерални политици, между които радикалният депутат от Шефилд Ентъни Джон Мъндела (Anthony John Mundella), бившият депутат Оберон Хърбърт (Auberon Herbert), който е брат на министъра на колониите в Дизраелевото правителство лорд Карнарвън, Ивлин Ашли (Evelyn Ashley), син на лорд Шафтсбъри, организират на 27 юли събрание и канят Гладстон да произнесе на него реч. Но той отклонява предложението, тъй като очаквал изясняване на действителното положение на нещата в България. Провинциалната преса, особено пролибералната – манчестерският „Гардиан“, шефилдският „Индепендънт“ с редактор Робърт Лийдър (Robert Leader), „Дарлингтън Екоу“, редактиран от Уилям Т. Стивънс (William T. Stead), енергично подема призива на „Дейли Нюз“ за обществена реакция по „каналите извън парламентарните“.⁶²

Известията за жестокостите в България водят до повдигане на въпроса в Камарата на общините от говорителя на либералната опозиция Уилям Форстър. Министър-председателят Дизраели, осланяйки се на докладите на посланика в Цариград сър Хенри Елиът и като се позовава на донесението на консула Робърт Рийд за разговорите, които е чул в Русе, се опитва да омаловажи сведенията за това, което се е случило и ги нарича по време на дебата на 10 юли „празни приказки от кафенетата“ (“coffee-house babble”). С тон на познавач (все пак на млади години той е посещавал Ориента) Дизраели заявява, че му е известна свирепостта на източните народи, но не вярва да са били продавани робини, да са били хвърлени в затвор 10,000 души и да са прилагани нашироко мъчения, тъй като въпросните народи обикновено „приключват отношенията с жертвите си по много по-експедитивен начин“.⁶³

В същия дебат Гладстон произнася реч, с която заклеймява правителствената политика по Източната криза и отказва му да се присъедини към Берлинския меморандум, но почти не засяга българския въпрос, който си остава за него в рамките на обичайните политически дискусии. Той оспорва необходимостта от подкрепа за интегритета на Османската империя. От друга страна, макар че е склонен да вижда в християните динамичен елемент във

⁶² Shannon, R. Op. cit., pp. 43, 45.

⁶³ [Hansard]. House of Commons Debates. 3rd Ser. Vol. CCXXX, cols. 1181–1182, July 10, 1876; Elliot, Henry. Some Revolutions and Some Experiences. (London, 1922), p. 253; Buckle, George. Life of Disraeli. Vol. IV, pp. 44-46

владенията на „болния човек”, Гладстон смята, че създаването на голяма славянска държава би било рисковано. Но той за разлика от Дизраели не изхожда от едно тясно разбиране на стратегическите и имперски интереси на Великобритания, а от загрижеността за европейския мир и от морални подбуди. Макар да съжалява донейде за участието си в правителството, водило Кримската война, той смята, че Парижкия договор от 1856 г. е бил възплъщение на „съвестта на Европа, изразена в колективни гаранции и съвместни действия на европейските сили”, като замества правото, което Русия по-рано притежавала за намеса в полза на християните. Това единство на Великите сили трябва да продължи, смята Гладстон, защото единствената алтернатива на “Европейския концерт” са „конвулсиите на Европа”.⁶⁴ С това той се противопоставя на политическия цинизъм на Дизраели, за когото и въстаналите християни, и османските им господари са само пионки в голямата игра на империите за преобладаващо влияние на Балканите и Средиземноморието. Гладстон не може да приеме такъв подход, който изключва мотиви като нравственост, справедливост, хуманност, и така се подновява политическият дуел между двамата викториански титани. Съвременният автор Джордж К. Томсън, сам участник в българската агитация, смята, че тя кара не само радикалите в Либералната партия, но и официалните ѝ водачи да се откажат от старата политика на подкрепа на Турция.⁶⁵

Гладстон не взема участие в дебата в Камарата на общините по Източната криза, подет по инициатива на либералния политик Ивлин Ешли, сина на филантропа лорд Шафтсбъри. Но той е скандализиран от последната реч на Дизраели там, на 30 юли, преди да премине в горната камара като ърл във Биконсфилд. За Гладстон е неприемлива позицията, която оправдава всичко с необходимостта да се пазят преди всичко британските имперски интереси. По-сетне той пише, че е бил малко муден да види „истинските

⁶⁴ [Hansard]. House of Commons Debates. 3rd Ser. Vol. CCXXXI, cols. 174–203.

⁶⁵ Thompson, George Carlslake. Public Opinion and Lord Beaconsfield, 1875-80. Vol. I. (London, 1886,) p. 265.

стремежи на министър-председателя, силните му симпатии към турците и господството му над кабинета”.⁶⁶

През втората половина на август върху Гладстон е оказван натиск да вземе по-определена позиция. Към него се обръща младият Уилям Стед, който не само пише в редактирания от него вестник „Нордърн Екоу” в гр. Дъръм, но е и един от организаторите на протестните митинги в Северна Англия, англиканските свещеници Хенри Лидън (Henry Parry Liddon) и Малкълм Маккол (Malcolm MacColl), които предприемат пътуване из Балканите, руската публицистка Олга Киреева-Новикова.⁶⁷ Престарелият лорд Джон Ръсъл настоява за извънредно свикване на парламента, който да вземе решение за “решителна политика срещу турската тирания в Европа” и настоява Гладстон да се намеси в развитието на агитация, но той все още смята, че обвиненията срещу турското правителство не са доказани.⁶⁸

Привличането на неговото внимание и пълното му “обръщение” Ричард Шенън приписва на влиянието на Стед и на трима стари Гладстонови приятели – епископа на Манчестър Джеймс Фрейзър (James Fraser), на каноника на лондонската катедрала Сейнт Поулс Лидън и на историка Едуард Фрийман.⁶⁹

Но все още не личи никакво намерение на Гладстон да се впусне в главоломен “кръстоносен поход” в защита на самоопределянето на балканските християни, който ще измени не само неговата кариера, но ще стане истински „исторически удар”. Но той започва да вижда потенциала на разгръщащата се “българска агитация” като “фокус на народната воля” и кауза, която може да обедини партията и я изведе от кризата след изборното поражение.⁷⁰

След като „българските ужаси” фокусират вниманието на британската общественост, филантропичната дейност започва да се пренасочва от Босна и

⁶⁶ Brooke, J., and M. Sorensen (Eds.) Prime Ministerial Papers, vol. II, p. 217; Feuchtwanger. E. J. Gladstone (London. 1975), p. 182.

⁶⁷ Новикова (по баща Киреева), Олга Алексеевна (род. 1840 г.) – руска политическа писателка, славянофилска пропагандистка и радетелка на руско-английско сближение, през 1870-те години пребивава често в Англия, където се сближава с политически и интелектуални фигури (Гладстон, Т. Карлайл, А. Кинглейк).

⁶⁸ The Times, 24 August 1876.

⁶⁹ Shannon, R. Gladstone and the Bulgarian Agitation, p. 49.

⁷⁰ Ramm, A. (Ed.) The Political Correspondence of Mr. Gladstone and Lord Granville. 1876-1886. Vol. I. (Oxford, 1952), p. 3.

Сърбия към съдбата на българските жертви. Тя става близка на сърцата на участниците в протестната кампания, а и не само на тях. На 15 август филантропката лейди Емили Странгфорд обявява създаването на своя Фонд в помощ на българските селяни, посветен на паметта на покойния ѝ съпруг, осмия и последен виконт Странгфорд. Той за разлика от мнозинството свои съвременници е бил не елинофил, а е възлагал надеждите си за „възраждане на Балканския полуостров” на българите – непокварени, упорити и трудолюбиви.⁷¹ Лейди Странгфорд учредява фонда по инициатива на либералния политик Уилям Форстър, който смята, че тя е най-подходящо лице не само поради интереса към реформиране на медицинското дело, но и защото познава района като пътешественичка и жена на смятания за водещ експерт по Източния въпрос.

През лятото и есента на 1876 г. Англия, Шотландия и Уелс са залети от вълна от протестни митинги и събрания – в Лондон, Манчестър, Бирмингам, Бристъл, Улидж, Нотингам, Глазгоу, Плимът, Рочдейл, Бедфорд, Ексетър, Брайтън, Биркенхед, Кембридж, Халифакс, Съндърленд. Те са спонтанни прояви, в които либералният елемент е значителен, но не може да се каже, че официалните водачи на Либералната партия са оркестрирали многогласата кампания или са виждали особен потенциал в нея. Протестната вълна достига през късната есен и до Ирландия, но там няма особени прояви освен инцидентни митинги и събрания. Католическа Ирландия си остава резервирана донейде под влияние на хладното отношение на римокатолическия клир, който отъждествява впоследствие българската агитация с Гладстон, само преди няколко години предприел яростни атаки срещу „ватиканизма” (по повод на доктрината за непогрешимостта на папата обявена от I Ватикански събор 1870 г.)⁷²

Даже външният министър Дарби пише до посланика в Цариград Елиът в телеграмата си от 29 август, че „симпатиите към турците са унищожени... Дори ако руснаците обявят война, правителството на Нейно Величество не ще

⁷¹ Anderson, D. *The Balkan Volunteers*. (London, 1968), pp. 13–14; Генев, Р. *Източният въпрос, Априлското въстание и английската филантропия: семейството Странгфорд и българите Гладстон* (София, 2007).

⁷² Saab, Ann Pottinger. *Op. cit.*, pp. 94-95, 101–102; Мусорлиева, Аврора. *Българският въпрос в Ирландия, 1876–1878. – Векове, 1990, кн. 1.*

бъде в състояние да се намеси”. А Дизраели, който е раздразнен от обрата на нещата, пише на Дарби на 4 септември, че трябва да се намери „нова отправна точка” в източната политика, и както изглежда, очаква ликвидирането на „Европейска Турция”.⁷³

На следния ден Дарби изразява опасения, че “може би правителството ще бъде принудено да наруши клаузите на Парижкия договор за помощ на Турция поради реакцията на общественото мнение”. През септември известният либерален политик и автор Джон Морли, бъдещ биограф на Гладстон, в статия, поместена във влиятелното списание „Фортнайтли Ривю”, заявява, че част от вината за зверствата в България пада върху Англия и нейното правителство трябва да се нагърби със задачата да помогне за освобождаване на християните.⁷⁴

Интересът на Гладстон към новата криза на Източния въпрос всъщност се пробужда през есента на 1875 г., когато турското правителство отказва да плаща лихвите по външните си заеми в пълния им размер. „Този турски отказ – пише Гладстон до номиналния водач на Либералната партия лорд Гренвил, – да изплаща дълговете си по държавните заеми, взема според мен застрашителните размери на най-голямо политическо престъпление.”⁷⁵

Българските ужаси фокусират вниманието на британската общественост и предизвикват изключително остри спорове. На Гладстон е съдено да даде израз на колективните чувства, породени от образите, възбудили политическото съзнание, и да стане главен герой на моралната драма на викторианците. Работничеството играе важна роля в развитието на българската агитация и в някаква степен неговата активност подтиква Гладстон да заеме определена позиция. Той не приема поканата да говори пред работнически митинг в Хайд парк на 22 август, но изпраща 5 фунта стерлинги за фонда в помощ на българите и писмо, което е прочетено на митинга. В него той заявява, че министър-председателят е третираше толкова

⁷³ Temperley, Harold V. *Bulgarian and Other Atrocities in the Light of Historical Criticism*, pp. 16, 52.

⁷⁴ Morley, John. *Home and Foreign Affairs*. – *Fortnightly Review*. Vol. XX. September 1876, p. 399.

⁷⁵ Gladstone to Granville, 3 November 1875. National Archives [P. R. O.] Private Granville MSS. G.I.D./29.

безотговорно и незадоволително въпроса за ужасите в България, щото наложително е народът да потърси средства, за да изрази своето становище.⁷⁶

Интензивността на работническите прояви през август-септември 1876 г. кара Гладстон да се посвети на участие в протестната кампания въпреки хладното отношение на официалното вигско ръководство на Либералната партия. Като си припомня по-сетне за развитието на българския въпрос през есента на 1876 г., когато парламентът е бил разпуснат във ваканция, той пише, че първоначално е бил излишно резервиран отчасти поради угризения, свързани с отговорността му за Кримската война, отчасти понеже е очаквал правителството да осъзнае своята морална отговорност по отношение на потиснатите народи в Османската империя. Макар да е решил да отложи действията си до откриването на сесията на парламента, работническите митинги го убедили, че въпросът за отношението на страната към кризата в Югоизточна Европа съвсем не е заглъхнал. “Аз знаех, че той ще бъде подновен, и мислех, че той ще бъде повдигнат през следващата сесия, - пише той - но се бях отказал временно от него, докато не попаднах на съобщение във вестниците, че английските работници готвят митинг по този въпрос. И тогава аз си казах: “Ето, той е жив.” И виждайки, че този въпрос е възроден, направих каквото можах, всички ние сторихме каквото можахме и развълнувахме страната.”⁷⁷

Историкът Едуард Фрийман, който е една от най-изявените фигури в разгръщащата се мащабна обществена кампания, получила названието „агитация по зверствата в България” или просто “българска агитация”, яростно бичува “низостите” на Дизраели и „моралната недъгавост” на външния министър лорд Дарби.⁷⁸

Фриймановата формула за решаването на поредната криза на Източния въпрос е най-радикална – пълно освобождение на балканските народи – и в сравнение с нея по-сетнешното Гладстоново предложение – автономия в

⁷⁶ Flintshire Record Office. Glynne-Gladstone MSS 1705; Gladstone, W. E. A Speech Delivered at Blackheath, September 9, 1876. Together with Letters on the Question of the East. (London, 1876), p. 33; Temperley, H. Op. cit., p. 18.

⁷⁷ Reid, T. Wemyss. The Life of William Ewart Gladstone. (London, 1899), p. 619; Brooke, J. and M. Sorensen (Eds.) The Prime Ministers' Papers. William Ewart Gladstone. Vol. I: Autobiographica. (London, 1971), pp. 112–113

⁷⁸ Daily News, 23 August 1876

рамките на Османската империя – изглежда доста умерена. Междувременно в Лондон и в провинцията продължават почналите от средата на юли митинги на работнически асоциации, на граждани, които приемат резолюции до правителството, чиято политика по Източния въпрос „компрометираща честта на Англия” и представлява „морално съучастничество в извършването на престъпленията” – 252 през септември, към 500 до края на годината (съставили 6 тома сред документите на Форийн Офис в националния архив).⁷⁹

Макар да не се отзовава веднага на призивите за пряко участие и деклариране на своите виждания, у Гладстон вече зрее друг замисъл за това как да реагира към новата криза на Източния въпрос и неговите външно- и вътрешнополитически измерения. На 29 август той съобщава на лорд Гренвил за намерението си да напише памфлет за отношението си към събитията на Балканите и обяснява мотивите на своето решение и очакваните последици. “В политиката похвалните цели, – пише той – не могат да бъдат постигнати без страст и ето сега такава праведна страст съществува”. Въпреки хладното отношение, изразено от партийния му колега, Гладстон пише на жена си, че нищо не е в състояние да го отклони от намерението му.⁸⁰

Той оставя настрана работата по теологични въпроси, в която е потънал, и написва върху пакета подготвителни бележки за „Възмездието в бъдния живот”: “Сега съм призован да оставя това настрана и да пиша за България.”⁸¹ От този момент до края на кризата и даже през 1879–1880 г. Източният въпрос става “основен въпрос” в живота на Гладстон, както пише той след 20 години.⁸²

Резултатът на тази ангажираност е “Българските ужаси и Източният въпрос”, памфлет основно написан между 28 август и 2 септември от Гладстон, прикован от пристъп на лумбаго на легло в имението си Хадън Касъл в Уелс. Широко разпространено е мнението, че този памфлет е най-силно въздействащото и знаменито произведение от този вид, писано през

⁷⁹ Thompson, George C. *Op. cit.*, Vol. I, pp. 388-392; Панайотов, Ив. *Пос. съч.*, с. 187; Балабанов, Марко. Страници от политическото ни възраждане. (София, 1904), с. 172–243.

⁸⁰ Ramm, Agatha (Ed.) *The Political Correspondence of Mr Gladstone and Lord Granville, 1876–1886*. Vol. I. (Oxford. 1952), p. 3; Magnus, Philip. *Gladstone: A Biography* (London, 1963); pp. 241–242.

⁸¹ Add. MS. 44 698, f. 367; *The Gladstone Diaries*. Vol. IX, p. 147.

⁸² Brooke, J. and M. Sorensen (Eds.) *The Prime Ministers' Papers*. William Ewart Gladstone. Vol. I: *Autobiographica*, p. 113.

XIX век. На 3 септември Гладстон е в Лондон, ”страшно възбуден”, по думите на дъщеря му Мери, и след шест-седем часа работа в знаменитата библиотека на Британския музей, завършва памфлета. Единствените хора, които опитват да уталожат Гладстоновата ярост, са официалните водачи на либералите, Хартингтън и Гренвил, но тяхното влияние не е ефикасно. По отношение на фактите в памфлета Гладстон се опира на дописките на Макгахан, на предварителния доклад на Скайлър и на дипломатическите депеша, поместени в “Сините книги”.

Ораторският стил на произведението издава градуса на Гладстоновите емоции – чувството за чест, дълг, състрадание и срам. Той отдава дължимото на британското работничество, повело движението и показало пример за здраво морално чувство. Потресен от кланетата и отвратителните престъпления, които са извършени с насърчение на османските власти, Гладстон посочва и съучастничеството на британското правителство, макар да не отправя преки нападки срещу своя опонент Дизраели. Той настоява за премахването на управленската анархия, убийствата и грабежите в България, за предотвратяване на тяхното възможно повторение като се сложи край на властта на османското правителство, и завършва с искането турците, т. е. султанската администрация – заптии, мюдюри, бинбашии и юзбашии, каймаками и паши, да напуснат провинцията, която са осквернили и опустошили, “вкупом, с всичките си партакеша” (последната фраза – “bag and baggage” – придобива характера почти на поговорка в английския език).⁸³

Ричард Шенън, който е посветил специална работа на Гладстоновото участие в българската агитация (и смята, че тя му е дала повече, отколкото е получила от него), не намира особени литературни качества в памфлета (мнение, съзвучно с оценката на Дизраели, който се отзовава за произведението на своя политически противник с язвителната характеристика “най-големия от всички български ужаси”). Твърди се дори, че по отношение на знаменитата фраза за “партакешите” (“bag and baggage”) приоритет имал

⁸³ Gladstone, W. E. *Bulgarian Horrors and the Question of the East*. (London, 1876); Гладстон, Уилям. *Уроци по клане. Българските ужаси*. (София, 1994), с. 123.

някогашният британски посланик в Цариград Стратфорд де Редклиф, един разочарован туркофил.⁸⁴

Действително емоционалната риторика донейде замъглява умерената по същество програма на Гладстон – той не отива по-далеч от искането за автономия на въстаналите балкански християни, като не поставя под съмнение принципа за запазване на целостта на Османската империя. В практически план важен е призивът да бъде намерено разбирателство с Русия по отношение на източната политика. Но успехът на памфлета е несъмнен и Шенън го обяснява с обстоятелството, че Гладстон вербализира дълбоките настроения на търсещото артикулация, възбудено обществено мнение, като дава особено представителен израз на особено емоционален исторически момент. Памфлетът става истински бестселър – той е отпечатан в 40,000 екземпляра само през първата седмица, до края на септември са продадени близо 250,000 броя. Макар че цената му първоначално е доста висока – 1 шилинг и 6 пенса – в сравнение с цената на вестниците (между 1/2 пенс за масовите и 3 пенса за качественя „Таймс“), той достига и надминава по разпространение и най-популярните от тях (150–250 хил. екземпляра).⁸⁵

Направени са множество преводи на памфлета, в това число руски от К. П. Победоносцев и К. И. Бестужев-Рюмин, издаден със съгласието на автора от Санктпетербургския отдел на Славянския комитет в полза на балканските славяни. В превода Източният въпрос се свързва персонално с британския политик (той излиза под заглавието “Болгарские ужасы и восточный вопрос Гладстона”. С.-Петербург. С.-Петербургский отдел Славянского комитета. 1876.) Части от памфлета се появяват и в българската преса в Румъния, а пълният му превод от Д. П. Минков излиза през 1881 г.⁸⁶

Намесата на Гладстон, (“величайшия трибун на века”, както го определя без особена хиперболизация Иван Вазов⁸⁷), превръща английския политик, макар да не е целял това, в централна фигура на българската агитация.

⁸⁴ Shannon, R. *Bulgarian Agitation*, pp. 109–110.

⁸⁵ Ramm, Agatha. *William Ewart Gladstone* (Cardiff, 1989), pp. 73-74.

⁸⁶ Гладстон, В. Български ужаси и Източният въпрос. Прев. Д. П. Минков (Пловдив и др. 1881).

⁸⁷ Вазов, Ив. Из недрата на Родопите. – В: Вазов, Ив. Събрани съчинения. Т. 10. Пътеписи (София, 1956), с. 211-212.

Програмата на Гладстон за решаване на българския аспект на Източната криза, макар и намирана за твърде умерена и ограничена от историци като Шенън, навремето е оценявана като ясна, практически осъществима, при това срещу нея не би могло да се възпротиви лондонското правителство при подкрепата ѝ от огромната част от английския печат и общественото мнение. Така я оценява и не някой друг, а граф Николай П. Игнатиев, смятан за един от водачите на “военната партия” и изразител на панславистките амбиции в руските управляващи кръгове.⁸⁸

Във връзка със станалата знаменита фраза за “очистването” на турците от Европа „с всичките им партакеш”, Гладстон намира за нужно да посочи изрично в писмо до „Таймс”, че тя се отнася до изброените чиновници. Колкото до гражданските права и религиозната свобода, мюсюлманите са в неговите очи точно толкова равнопоставени, колкото и християните. Макар да се смята, че селяните мюсюлмани са третираны не по-малко лошо от християнската рая от турските земевладелци и властта, мнозина, в това число и Гладстон, приемат, че османското господство е по-подходящо за мюсюлманското население и следователно британското правителство би трябвало да подкрепя турското господство в азиатските, а не в европейските провинции.⁸⁹

Речта която Гладстон произнася на 9 септември 1876 г. в Блакхийт (в неговия избирателен район Гринич), е не само образец на ораторското майсторство, но и анализ на българската агитация. Той изтъква, че става дума за спонтанно възникнало обществено, а не партийно движение, чиито мотиви са преди всичко хуманитарни. В това отношение Гладстон отдава дължимото на английското работничество, първо „издигнало знамето”, под което е поело движението. Неговото здраво морално чувство е противопоставено на себичността на висшата класа или „горните десет хиляди” (станала характерна за неговата риторика фраза). Като се позовава на бившия посланик в Цариград Стратфорд де Редклиф, Гладстон заявява, че султанското правителство, което управлява България с меч, трябва да бъде заставено да

⁸⁸ Игнатиев, Н. П. Записки (1875–1878). Съст. Ив. Илчев. Прев. от руски. (София, 1986), с.168.

⁸⁹ The Times, 9 September 1876; Medlicott, W. N. Gladstone and the Turks. - History. Vol. XIII. July 1928, pp. 136–137; Idem. The Congress of Berlin and After: A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878–1880. (London, 1963), p. 18.

прекрати използването на такива средства както при потушаването на българското въстание с позитивни мерки, а не с обещания за реформи. Заедно с това Гладстон признава на балканските провинции на султана с тяхното почтено и трудолюбиво население правото на самоопределение, “тези провинции не са предназначени да бъдат собственост на Русия или на Австрия, или на Англия, а трябва да принадлежат на тяхното население”. Решението на въпроса според Гладстон зависи от сътрудничеството между Англия и Русия, от единството между шестте Велики сили и той очаква от британското правителство да упражни натиск върху Цариград. Заедно с това той призовава Русия да премахне турското господство в Европа – като частен гражданин, заявява Гладстон, той е готов да подаде приятелска ръка, стига нейните цели да са справедливи и честни, и да ѝ каже: „Върви и преуспявай!”⁹⁰

Речта в Блэкхийт е знаменателна не само в Гладстоновата кариера, но и в британския политически живот – оттогава насетне преките обръщения на големите политици към публиката стават негова характерна и постоянна черта. Гладстоновият противник Дизраели също не е чужд на такива прояви и дългогодишният им политически дуел през годините на Източната криза минава в нова фаза. В реч, произнесена в Ейлсбъри на 20 септември, той обвинява Гладстон, че експлоатира възвишените чувства на британския народ за постигане на низки, лични и партийни цели. За знаменития Гладстонов памфлет Дизраели се отзовава, че е “злюбен, отмъстителен и зле написан, и е най-големия от всички български ужаси”, а за неговия автор като „безпринципен маниак..., изключително съчетание от завист, злоба, лицемерие и суеверие, чиято основна характеристика, независимо от това дали е министър-председател или водач на опозицията, дали проповядва, моли се, произнася речи или дращи, е че не е джентълмен”. В писмата до своята приятелка лейди Бредфорд министър-председателят говори за споделяното от кралица Виктория чувство на антипатия към Гладстон, която го мисли за “луд за връзване”.⁹¹

⁹⁰ Gladstone, W. E. A Speech Delivered at Blackheath, September 9, 1876. Together with Letters on the Question of the East. (London, 1876), pp. 10, 21–23.

⁹¹ Blake, Robert. Disraeli. (London. 1966), pp. 602.

Разгръщането на “българската агитация” през есента на 1876 г. придава допълнителни нюанси на партийните и персонални различия и поляризация. Във връзка с частичните парламентарни избори в Бъкингамшир Дизраели, вече ърл на Бикосфийлд (селище което е и избиращия район в това графство), пише на престолонаследника, Уелския принц Едуард, за своята увереност, че в тези “български избори” ще победи “турчина”, т.е. проправителствения кандидат.⁹²

Макар Шенън да смята, че акцентирането върху инициативата и участието на работническата секция в “българската агитация” в Гладстоновата реч в Блэкхийт е пресилено,⁹³ но това участие се отличава с постоянство и масов характер. На 7 октомври в Лондон е свикано събрание на представители на основните работнически организации, на което се обсъжда отношението към Източната криза, правителствената политика и позициите на двете основни политически партии. На събранието председателствано от Джордж Хауъл е създаден комитет, чиято задача е да оказва подкрепа на потиснатите народи в Османската империя, за да постигнат реално самоуправление. Създаден е също “Наблюдателен подкомитет” (Vigilance Subcommittee), оглавен от Хенри Броудхърст.⁹⁴

Два дни по-късно Лондонският комитет по източния въпрос начело с Джон Мериман и Томас Мотърсхед, виден трейдънионист и един от ръководителите на Лигата за работническо предствителство, свиква голямо събрание в Сейнт Джеймсиз Хол.⁹⁵ Събранието е председателствано от радикалния либерален политик Джеймс Стансфийлд, на него присъстват над 100 депутати – либерали, вземащи активно участие в “българската агитация”, в това число Ивлин Ашли, Джейкъб Брайт, Семюъл Морли. Особено обстоятелство в случая е присъствието на двамата български депутати Драган Цанков и Марко Балабанов, които през есента на 1876 г. обикалят европейските столици, за представят българската национална кауза и да мобилизират подкрепа за нея. Те остават не по-малко впечатлени от

⁹² Ковић, Милош. Пос. съч., с. 217.

⁹³ Shannon, R. Op. cit., p. 231.

⁹⁴ Daily News, October 9, 1876.

⁹⁵ Сейнт Джеймсиз Хол (St. James's Hall) – голяма концертна зала в централен Лондон, с капацитет 2,000 души, функционирала между 1858 и 1905 Използвана е и за други цели, освен концерти.

събранието в огромната зала отколкото от многохилядната демонстрация в Хайд парк същия ден.⁹⁶ Томас Мотърсхед, който ръководи събранието в Сейнт Джеймсиз Хол прочита писмо от Гладстон адресирано до работническото събрание. В него се заявява, че правителствената политика не отразява преобладащите в страната обществени настроения и противодейства на опитите да бъде решена по мирен начин Източната криза чрез съгласувани действия на “Европейския концерт”. Затова Гладстон препоръчва да бъде продължена политическата дейност в “българската агитация”. Това е още по-наложително предвид наличието на признаци, че правителството отстъпва под натиска на общественото мнение.⁹⁷

Към събралите в Сейнт Джеймсиз Хол се обръща Едуард Фрийман, който е станал централна фигура в “българската агитация”. Той посочва, че Кримската война при цялото си безмислие и позорен характер, чрез своите резултати налага известни задължения по отношение на християнските поданици на султана, които трябва да бъдат осъществени.

В резолюция предложена на събранието в Сейнт Джеймсиз Хол от Мотърсхед се заявява, че прилагането на някаква форма на самоуправление на балканските провинции при запазването на османската администрация няма да бъде задоволително и затова се настоява да се сложи край на нейното господство. Друга резолюция, предложена от Джон Рос, от името на Лондонската и Уестминстърска работническа асоциация, в която жестокостите извършени в България се обясняват като отговор на дейността на руски агенти и се настоява британското правителство да възпре агресията на Русия, която заплашва националните интереси и сигурността на Индия, е отхвърлена от събранието. То гласува за първата резолюция предложена на събранието от Мотърсхед.⁹⁸

Речта на Дизраели на традиционния годишен банкет на лондонския кмет в Гилдхол на 9 ноември, в която той декларира необходимостта да се пази териториалния интегритет на Османската империя, заплашва Русия с война, отправя нападки срещу Сърбия и Черна гора, обявили война на

⁹⁶ Балабанов, Марко Д. Страници от политическото ни възраждане (София, 1904), с. 196-198.

⁹⁷ Daily News, October 10, 1876.

⁹⁸ Loco cit.

султана, убеждават Гладстон в необходимостта да се продължи натиска чрез набралата сила “българска агитация.” Той пише до жена си, че „юдейските чувства” на министър-председателя в полза на турците разкриват „истинските и дълбоки черти на неговия характер”. За него доктрината на Дизраели е фалшива, но по-фалшив от нея е самият консервативен лидер, който “развращава общественото мнение, спекулира с болни амбиции, подбужда страсти, предразсъдъци и егоистични желаня, които могат да спомогнат за укрепване на неговото влияние, но отслабва короната и конституцията, като одобрява неконституционни тенденции, бидейки готов да плати всяка цена за една демократична популярност”.⁹⁹

Исклучителната популярност на Гладстоновия памфлет създава впечатление у съвременниците, а и у следващите поколения, че неговият автор е именно водачът на „агитацията по българските ужаси”. И съвременни автори са склонни да персонифицират протестната кампания от 1876 г. като „Гладстонова агитация”.¹⁰⁰ Тази му роля получава съответна оценка от неговите съвременници – германският райхсканцлер Ото фон Бисмарк, който презира Гладстон и е смятан за отявнен противник на неговата политика на морализъм и упование на европейския концерт, пише в своите спомени, че публично заетата от Гладстон позиция лишава султана от традиционната подкрепа от страна не само на лондонското, но и на виенското правителство. Австрийският кабинет не би променил иначе традиционната си неприязън към освободителните движения на Балканите, датираща от времето на Гръцкото въстание от 1822–1828 г.¹⁰¹

Тази оценка за значимостта на Гладстоновата дейност в края на 1876 – началото на 1877 г. споделя, с известни модификации, съвременния нам американски историк Ричард Милман. Той смята, че руският император едва ли би се решил да обяви война на султанска Турция, ако не беше се убедил във фаталното разделение на британското обществено мнение, чиито полюси

⁹⁹ Magnus, P. Op. cit., p. 245.

¹⁰⁰ Раковски, Кръстю. Русия на Изток. Историческо изследване на руската политика на Изток и частно в България. (Варна, 1898; фототип. изд. 1994), с. 171; Пантев, Андрей. Историческата българистика в Англия и САЩ, с. 66, 77, 99, 115, 151

¹⁰¹ Бисмарк, Ото фон. Спомени и размисли. Прев. от немски. (София, 1994), с. 143.

са персонифицирано съответно от Гладстон и Дизраели.¹⁰² От друга страна, ролята на Гладстон в българската агитация от 1876 г. се омаловажава от някои автори, които виждат в нея преобладаване на политическия опортюнизъм и стремеж да се извличат дивиденди за неговата партия (А. Дж. П. Тейлър), или че той получава от агитацията повече, отколкото допринася за нея (Р. Шенън), или пък възприема ролята на „колеблива икона“ на движението (А. П. Сааб).¹⁰³

Според Шенън “българската агитация” е явление от “полу-религиозен, полу-политически характер”, а голямата демонстрация в Блакхийт на 9 септември 1876 г. е имала характер на “ривайвалистко [евангелистко възродително – Р.Г.] събрание”.¹⁰⁴ Той прави връзка между “българската агитация” с нейния “морален популизъм” и евангелисткото възраждане в Съединените щати и Великобритания от последната третина на XIX век и по-специално кампаниите на популярните американски евангелисти Дуайт Л. Мууди и Айра Санки в Англия и Шотландия през 1870-80 те години.¹⁰⁵ Колин Матю, един от най-авторитетните изследователи на Гладстон (автор на двутомна негова биография и основен редактор на монументалното издание на Гладстоновите дневници), също отбелязва евангелистки ентузиазъм в кампанията.¹⁰⁶ Пийтър Кларк в неговия анализ на лидерските стилове на британските държавници и тяхното отражение върху историята, отива дотам да квалифицира Гладстон като “толкова пророк, колкото и държавник, аятолах на викторианското християнство”.¹⁰⁷

¹⁰² Millman, Richard. *Britain and the Eastern Crisis, 1875–1878*. (New York-Oxford, 1979), p. 263.

¹⁰³ Taylor, A. J. P. *The Troublemakers: Dissent over British Foreign Policy, 1792–1937*. (London, 1957); Shannon, R. *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*. (London, 1963); Saab, A. Pottinger. *The Reluctant Icon: Gladstone, Bulgaria and the Working Classes, 1856–1878*. (Cambridge, Mass. 1991).

¹⁰⁴ Shannon, R. *Op. cit.*, pp. XI, 115.

¹⁰⁵ Дуайт Л. Мууди (Dwight Lyman Moody, 1837-1899) и Айра Санки (Ira D. Sankey, 1840–1908), са изключително популярни американски евангелистки проповедници; Мууди е смятан за най-известният проповедник на XIX век, Санки е певец и композитор на химни; през 1870-80-те проповядват с огромен успех в Англия и Шотландия, пред паства от десетки хиляди души; Уилям Гладстон остава силно впечатлен от проповедите на американските евангелисти.

¹⁰⁶ Matthew, H. C. G. Introduction. – *Gladstone Diaries. Vol. IX: January 1875-0December 1880* (Oxford, 1986), p. XLVII.

¹⁰⁷ Clarke, Peter F. *Question of Leadership: From Gladstone to Blair*. 2nd rev. ed. (Basingstoke, 1999), Chap. 7.

Въпросът за Гладстоновата мотивация трудно може да получи еднозначен и прост отговор. Той е действително политик със съвършени инстинкти и неговото чувство за избор на подходящия момент е често изтъквано. Но в случая не може да се приеме безусловно тезата за търсене на политически, партийни дивиденди чрез експлоатиране на една хуманитарна кауза. Макар че Гладстон е мотивиран от желание за намиране на обединяваща различните крила на партиите ангажираност, с участието в българската агитация той едва ли постига това. Вигските лордове Гренвил и Хартингтън, представители на традиционното аристократично крило в Либералната партия, се отнасят хладно или неодобрително към неговите прояви. Същото се отнася за водачите на радикалното направление в нея - Чарлз Дилк и Джоузеф Чембърлейн (макар че последният има намерение да използва „стария лъв” в усилията за изтласкване на вигската клика). В такъв смисъл пукнатините в отношенията между центъра, представян от Гладстон, и двете крила на партията стават предвестник на бъдещото разцепление на партията.

Една част от английското работничество със своята решителна позиция по Източната криза до голяма степен се издига до приповдигнатите Гладстонови представи за него. Показателна е категоричната резолюция на митинг, организиран от Лигата за работническо представителство на 20 октомври, в която се заявява: „...в случай че Русия обяви война на Турция, дълг е на английския народ да се противопостави на всяко действие на правителството, което може да има за цел защитата на Османската империя или да предотврати установяването на такава форма на независимо управление на турските провинции в Източна Европа, която съответства на желанията на народа в тези провинции.” Ръководителите на Лигата оценяват Гладстоновите декларации в полза на потиснатите народи в Османската империя като „голяма заслуга към страната и човечеството”.¹⁰⁸

Мотивацията за защитата на потиснатите българи от Гладстон остава, както изглежда, напълно неразбираема за техните господари и получава комични обяснения. В турската преса се появяват статии, в които той е обявен

¹⁰⁸ Minutes of the Labour Representation League. British Library of Political and Economic Science, R (SR) 61, ff. 215,222; Beehive. November 1876.

за българин, слуга на търговец на свине, извършил множество престъпления още като малолетен и забягнал в Англия, дето променил името си Гроздан на Гладстон, и прочие. “Разкритията” са цитирани от него самия в речите му с чувство за хумор.¹⁰⁹

Едни от често срещаните нападки срещу Гладстоновата алтернативна линия по отношение на Османската империя е, че тя би довела до отказ от Палмерстоновата традиция в британската външна политика, би отворила вратите за руско влияние и настъпление на югоизток, би застрашило имперските комуникации, особено с Индия, и би разклатила британското владичество там в резултат на реакцията на мюсюлманите в случай на поражение на султана-халиф, техен духовен водач. В писмо до Хенри Броудхърст, ръководител на Парламентарния комитет на Конгреса на трейдюнионите и на Лигата за работническо представителство и един от най-изявените дейци на българската агитация, от 23 ноември, Гладстон пояснява своята позиция. Той одобрява избора на маркиз Солзбъри, който навремето е бил между критиците на Дизраели и не споделя напълно неговите виждания по Източния въпрос, като британски представител на посланическата конференция в Цариград, но окачествява като „осъдителни” декларациите на министър-председателя. Гладстон отново се обявява за даване права за балканските народи, което е в съгласие с британските интереси. “Аз повтарям, че ако Русия има егоистични планове по отношение на Изтока, – пише той, – то никоя друга политика не би спомогнала повече за тяхното осъществяване, както политиката на студенина и безразличие от наша страна към християнските народи, която не може да има друг резултат освен тласкането им в ръцете на Русия.”¹¹⁰

Още от средата на 60-те години британските партийни водачи предприемат преформулиране на целите на политиката по отношение на империята и на Европа. Тъй като се приема, че състоянието на Османската империя е свързано с британските имперски комуникации и съотношението на силите в Европа, Източната криза предизвиква широк дебат по външната

¹⁰⁹ Gladstone, W. E. Speech delivered at Hawarden, Nov. 24, 1877. (London, 1877), p. 6.

¹¹⁰ Broadhurst Collection. Letters to Henry Broadhurst, 1873–1911. Vol. I. 1873–1882. British Library of Political and Economic Science. London School of Economics and Political Science, ff. 20–21

политика, главните фигури в който са Гладстон и Дизраели. Споровете са свързани със защитата на британските интереси и мобилизирането на подкрепата на общественото мнение. Българската агитация от 1876 г. и въпросът за отношението към Руско-турската война от 1877–78 г. са едновременно въпроси на външната и вътрешната политика.¹¹¹

Възгледите и политиката на Дизраели по време на Източната криза от 1875-78 г. са националистични и мотивирани от съображенията на имперската стратегия. Една част от британското общество възприема политическия контекст тясно, така както е формулиран от политическите водачи на власт – консерваторите на лорд Биконсфийлд. Така се стига до раждането на джингоизма като специфичен, агресивен британски национализъм.

Гладстоновата позиция показва грешката на онези, които смятат, че ако не се поддържа на всяка цена собственото правителство, това означава подкрепа за позицията на противниковата страна. Той не приема, че външната политика трябва непременно да е антагонистична. Гладстоновата позиция по отношение на Русия, която за една значителна част от британското общество е основният противник, не остава статична, а е динамична. През 1854 г. той, като член на правителството лорд Абърдийн, подкрепя Кримската война, защото смята, че тя е насочена срещу царистката експанзия и агресия. Двадесет години по-късно Гладстон е склонен да разглежда руската политика като осъществяване на волята на европейските държави. За него динамиката на външната политика е в освобождаването на народите страдащи под чужд гнет, опиращ се на военна сила, защото това потисничество не позволява им да осъществят напълно своя потенциал.

Концепцията за свободата, или избавлението, на Гладстон се определя от неговата вяра. Тази концепция е библейска – в Стария завет това е избавлението на евреите от египетски плен, но тя има централно място и в християнската мисъл – Христос идва за да благовести на бедните, да проповядва “на пленените освобождение”, да пусне “на свобода измъчените”.¹¹² Гладстон не приема революцията по принцип; той например

¹¹¹ Swartz, Marvin. *The Politics of British Foreign Policy*, p. 5; Matthew, H. C. G. *Gladstone, 1875–1898* (Oxford. 1995), p. 14.

¹¹² Лука, 4:18. По: Библия. Издание на Св. Синод на Българската църква (София, 2010), с. 1263.

осъжда въстанието на ирландските националисти от 1798 г., но намира за естествено и приемливо вдигането на българите срещу османското господство. “Всеки потиснат народ е в правото си да се вдигне срещу своите подтисници при всяка подходяща възможност”, пише той през 1878 г. За него свободата е градивен фактор, народите които постигат освобождение от тиранията и създават свои свободни институции, се научават да ценят свободата и да я защитават от чужда агресия. Лозунгът на неговото участие в българската агитация от 1876 г. е “защита на човечността и справедливостта.”¹¹³

Пламенната защита на един “погиващ християнски народ”, защото българите в очите на света, за който до голяма степен остава скрит безнадеждния героизъм на априлските въстаници, са схващани преди всичко страдалци и мъченици, не само превръща Гладстон по определението на седмичника „Спектейтър” (наистина квалифициран като “фанатично либерален”), в “говорител на нацията”.¹¹⁴ Тя слага началото на превръщането му в своеобразна идеализирана бащинска фигура, „голям приятел” и „велик благодетел” на България. Неговите памфлети и речи, както благотворителната му дейност (съпругата му Катерин създава „Шилингов фонд на г-жа Гладстон” в избирателния му окръг Гринич, но фактически с национален характер, а сам той изпраща помощи за международния консулски помощен комитет в Пловдив) му създават голяма популярност сред българите. Съобщенията за неговите прояви и речи намират място в българските вестници – в цариградските и в тези, излизащи в Румъния.¹¹⁵ На “благородния син на Албион” посвещава стихове д-р Петър Протич, известен български национален деец от кръга на „старите” в Букурещ, притежаващ известен поетически талант.¹¹⁶

¹¹³ Bebbington, David. *The Mind of Gladstone: Religion, Homer, and Politics* (Oxford, 2004), p. 260, 290.

¹¹⁴ *Spectator*, 8 September 1876; Glynne-Gladstone MS. 1704, Flintshire Record Office; Harris, David. *Op. cit.*, p. 38.

¹¹⁵ *Daily News*, 16 October 1876; Glynne-Gladstone MS. 1488. Вж.: Световната съвест говори. Избрана публицистика за Априлското въстание 1876 г. (София, 1978); Възвъзова-Каратеодорова, К. Априлското въстание отразено в българския и чуждия печат от 1876 г. (Историко-библиографско проучване); Шарова, К. Българската национална акция в Европа след Априлското въстание. – В: *Летопис на дружбата*. Т. 6. (София, 1977).

¹¹⁶ *Annon. La voix de la Bulgarie*. (Bucarest. S. a. (1877?))

В своята втора стихосбирка от пролетта на 1877 г. „Тъгите на България” младият Иван Вазов противопоставя Гладстон – една от онези личности „що кат лампади светят / във мрачината обща на деветнайстий век, / приятели и братя на страждущий човек”, на неговия голям опонент Дизраели („бездушен жид”, причислен към „гениите на злото и изверги големи”, обладани от омраза към българите).¹¹⁷ Към Гладстон отправят писма, апели, молби българи с различно социално положение и различни места – Екатерина Ценович му благодари от името на женското Благодетелно дружество в Букурещ за утешителния глас на неговото „човеколюбиво съчувствие”.

От това време датират и преки контакти на българи с големия политик – на 7 октомври 1876 г. двамата български делегати Драган Цанков и Марко Балабанов, току-що пристигнали в Лондон, му пишат, за да изразят благодарност от името на цялата нация на „бележития държавник, пръв издигнал глас във великата страна в полза на един потиснат и злочест народ”. Гладстон пише на двамата на 10 и 15 октомври, като проявява интерес към положението в България, условията за установяване на „автономно и народно правителство” в лицето на представители на „духовенството, в земевладелците, и по-първите и по-заможните лица”, за народното образование и прочие. Следва и лична среща между тях и Гладстон, който “приема като баща” българите в дома на Гренвил на 26 октомври. Той ги уверява в подкрепата на общественото мнение и печата, които са голяма сила във Великобритания. Той изказва мнение, че повторение на Кримската война е невъзможно и неговата страна би проявила предпазливост в случай на нова руско-турска война.¹¹⁸

На 4 ноември 1876 г. британското правителство прави предложение за свикване на дипломатическа конференция и това се възприема от дейците на българската агитация като успех. Същото се отнася до избора на британския представител – маркиз Солзбъри,¹¹⁹ дотогава държавен секретар за Индия, който е компромисна фигура, доколкото заема междинни позиции между

¹¹⁷ Вазов, Иван. Събрани съчинения. Под ред. на М. Арнаудов. Второ изд. (София, 1947), с. 135–136, 156.

¹¹⁸ Gladstone Papers. Add. MS. 44,452, f. 43; Балабанов, Марко Д. Страници от политическото ни възраждане. (София, 1904), с. 229–230, 232–237.

¹¹⁹ Маркиз Робърт Солзбъри (Робърт Артър Талбот Гескойн-Сесил, 3-и маркиз Солзбъри, Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil, 3rd Marquess of Salisbury, 1830-1903)

Дизраели и Дарби. Колебаещият се Солзбъри приема в крайна сметка мисията на извънреден посланик, която по-сетне свързва с „морска болест, много френски език и фиаско”.¹²⁰

Ако приемем, че само Априлското въстание превърна Източната криза в общоевропейски проблем, то с още по-голямо основание можем да констатираме, че българските събития от 1876 г. внезапно се превръщат във водораздел на политическите виждания за външната политика на Великобритания. Обсъждания и взаимни обвинения по въпросите на външната политика има и преди това, но само след Априлското въстание те еволюират в ожесточена междупартийна борба.

Емоционалният шок, предизвикан от жестокостите над българите, дава отлична възможност за Либералната партия предефиниране на политики и принципи. След бляскавото време на Палмерстон тя стои на съдбоносен кръстопът, старите позиции са неадекватни, нужно е преосмисляне. Българският въпрос би могъл да изведе партията от идеен дефицит и пропагандна слабост. Това е оценено от Гладстон, който навреме става централна фигура в “българската агитация”. Неговите начални колебания относно идентифицирането му с агитацията са продиктувани и от разбираемо двоумение относно политическата приложимост на моралния престиж на кампанията. Един от дейците на агитацията пише през октомври 1876 г., че „сега работите тръгват много по-сериозно” и че „българската агитация няма да спре ни денем, ни нощем”. Хуманизмът като първоначален елемент в българската агитация предшества политическото ѝ използване като инструмент в междупартийната борба. Благодарение на нея Гладстон не само оцелява политически, но и преодолява очакващото го забвение вътре в самата Либерална партия.

За Гладстон е настъпил решителният час. Една от връхните точки в българската агитация, разбира се, е неговият първи памфлет, последван от речта в Блекхийт, съдържаща нова и много важна формула – пълното изтегляне на османската администрация от България, при което контролът на сигурността на българското население се поема от Великите сили, а не от

¹²⁰ Cecil, Gwendolen Lady. *Life of Robert, Marquis of Salisbury*. Vol. II. (London, 1921), p. 91; Rose, Kenneth. *The Later Cecils*. (New York, 1975), p. 62.

Турция. Споделяйки коментара на „Таймс“, че „автономията е напълно заслужена от този мъченически народ“, „Спектейър“ пише: „Вярваме, че Гладстон ще изпълни задълженията си в тази криза и ще допринесе за действия, които отговарят на мнението на англичаните. Вярваме, че Биконсфийлд ще си отиде и че Турция ще получи заслуженото за поведението си в България, като загуби непосредствения си контрол над тази провинция.“¹²¹ Десет дни по-късно Гладстон е обявен от Асоциацията по Източния въпрос за „единственият държавник, който може да определи правилната политика на Англия“. По-късно създаденият от работнически организации Комитет за неутралитет отправя апел към парламента с искането: „Гладстоновата политика следва да стане правителствена политика.“¹²²

Най-сетне обществената кампания е намерила своя авторитетен водач и почти веднага тя изцяло се поставя на неговото ръководство. Това създава условия за практическо единодушие между отделните участници в българската кампания, но едновременно с това поставя знак на съмнение относно нейните морални подбуди. Поради това може би Гладстон се опитва да задържи движението в неговата чисто емоционална фаза, за да извлече по-късно по-голям политически ефект и спечели по-продължителен партийен кредит. Необходимостта от частично ограничаване на партийното използване на агитацията, за да може тя да запази физиономията си на „глас на нацията“, е очевидна на Националната конференция по Източния въпрос, свикана в навечерието на посланическата среща в Цариград.

Началото на подготовката за свикването на конференцията, средата на октомври 1876 г., съвпада с много важен идеен преход в историята на Либералната партия. Исторически погледнато, тя е загубила значителен престиж поради неспособността си да осъществи изборителната реформа, проведена поради това от Дизраели през 1867 г. и от нерешителността си по ирландския въпрос. Тя се нуждае от ново обществено движение, адекватно на традиционните либерални идеи, но със съвременно гражданско

¹²¹ Shannon, R. Gladstone and the Bulgarian Agitation, p. 252.

¹²² Papers of the Eastern Question Association. Vol. 7, p. 71.

предназначение. В средата на 1876 г. Гладстон с тревога пише на Гренвил, че „има нужда от нещо, което да обедини либералите”.¹²³

Антъни Джон Мандела, либерален депутат от Шефилд и една от главните фигури в българската агитация, пише по повод предстоящата конференция на друг деец на Либералната партия, Х. Дж. Уилсън: „Ние следва да държим партията настрана от онова, което е сега за нас национално задължение.”¹²⁴ Пролибералното списание „Найнтийт Сенчъри” откровено констатира, че „целта на агитацията е не да се спечелят няколко места в парламента, а да се създаде чувство за общност и дисциплина в партията”. Драматичната окраска на българския въпрос създава благоприятна възможност за изява на граждански добродетели. Пробългарската агитация разделя дейци, семейства, вчерашни политически приятели. Проникнала навсякъде, тя придобива облик на рядко срещана политическа мелодрама. Носят се слухове за абдикацията на кралицата, за сцени на нетолерантност между членове на кралската фамилия, между дипломати и министри.¹²⁵ Точно по това време бе поставен въпросът за конференция. Нейна главна тема са българите, бъдещето на България, взаимозависимостта между българското въстание и руската политика. Конференцията е замислена още преди края на октомври 1876 г., когато в пробългарската агитация на Гладстон се забелязва известно спадане. За нейното планиране съобщават всички английски вестници. Какво е участието на Либералната партия в нейната подготовка? Несъмнено либералните водачи целят конференцията да протече като обществена „народна” проява.

Но заедно с това те се стараят да й придадат насока на неодобрение на правителствената политика, на натиск върху правителствените решения по Източния въпрос. Иначе не можем да си обясним защо Гладстон е толкова съдържан в кореспонденцията си с историка Едуард Фрийман и либералния депутат Мандела относно перспективите за използването на българския въпрос. На 19 ноември Гладстон пише до друга важна фигура в агитацията – Джон Фрейзър, епископ на Манчестър, че “проектираната конференция ще

¹²³ Пантев, Андрей. Българския въпрос във Великобритания 1876 (София, 1981), с. 102.; Същият. Българският април 1876 г. в Англия и САЩ (София, 1996).

¹²⁴ Пантев, Андрей. Българския въпрос, с. 103.

¹²⁵ Пак там.

има успех само ако възрази върху цялостната линия, възприета от сегашния кабинет по източните дела”.¹²⁶

В същото време Гладстон препоръчва на Фрийман на конференцията да бъдат поканени повече членове на Либералната партия, ангажирани със злободневната пропагандна дейност, “признати като противници на сегашното правителство”.¹²⁷ Една препоръка която е изцяло почти реализирана, част от присъстващите на конференцията са видни дейци на Либералната партия. Самият Гладстон, Уилям Е. Фостър, Джеймс Брайс и маркиз Хартингтън неведнъж изтъкват, че те са само участници, а не учредители на Асоциацията по Източния въпрос създадена на конференцията. Явно те търсят извънпартийна, обособена опозиция, която да е в състояние да смути допълнително дейността на консервативното правителство. Поради това конференцията е свикана нарочно в навечерието на Цариградската посланическа конференция. Либералите целят предизвикване на съмнението на британската общественост към това, което Англия ще направи на предстоящата дипломатическа среща. Макар да се придържа към външно неутрален тон, Гладстон заявява, че „не трябва да се остави на сегашното правителство един въпрос, който е жизненоважен за Англия”.¹²⁸ В същото време предстоящата конференция е преценявана от Гладстон като обществено потвърждение на борбата срещу Консервативната партия. В писмо до Олга Новикова Гладстон не крие надеждата си, че дискутирането на българския въпрос по настоящия начин от англичаните е внесло „много живителна кръв” в Либералната партия и че популярността, която е получила агитацията в полза на българите, „допринесла е извънредно много за съживяването на старите либерални идеи”.¹²⁹

Предварително съгласие за участие в конференцията изразяват някои перове, Уестминстърският херцог, висши църковници – въобще хора, които дотогава винаги са се държали настрана от политиката.

¹²⁶ Hamer, D. A. *Liberal Politics in the Age of Gladstone and Rosebery: A Study in Leadership and Policy* (Oxford, 1972), p. 67

¹²⁷ British Library. Gladstone Papers. Add. MS. 44 445, f. 7.

¹²⁸ Thompson, E. P. *William Morris: Romantic to Revolutionary*. (London, 1961), p. 240.

¹²⁹ British Library. Add. MS. 44 445, f. 93.

Предвиждайки евентуалната националистическа реакция, либералните дейци се стремят да не покажат прякото си участие и заинтересованост в конференцията. Нейната предварителна подготовка е осъществена извънредно тактично и предпазливо. В нея липсват императивите на политическия либерализъм за автономия на Босна, Херцеговина и България, каквито намираме в агитационната програма на Гладстон от втората половина 1876 година. Националната конференция по Източния въпрос се открива на 8 декември 1876 г. в една от големите лондонски зали – “Сейнт Джеймсиз Хол” на Пикадили. На нея 710-те депутати представят 117 града, трейдюнионистки, обществени, религиозни и научни организации. Присъстват 89 членове на парламента (от които 88 от Либералната партия). Тя е председателствана от Уестминстърския херцог и от известния филантроп ърл ъв Шафтсбъри. Появяват се също и някои скандално известни радикали – Чарлз Бредлоу (Charles Bradlaugh), Ани Безант (Annie Besant). Висши англикански духовници като епископът на Оксфорд, каноникът на “Сейнт Поулс” Лидън (Henry Parry Liddon), дал израз на своята позиция в проповедите си – изпъкват между присъстващите и ораторите. На конференцията е представен интелектуалният елит – историците Едуард Фрийман, Антъни Дж. Фруд (Anthony J. Froude), Джеймс Брайс (James Bryce) – юрист, политолог и историк от Оксфорд, романистите Антъни Тролъп (Anthony Trollope), Томас Харди (Thomas Hardy), поетът и художник Уилям Морис (William Morris), който привлича към българската агитация повечето от своите приятели от Предрафаелитското братство – най-оригиналния художествен кръг от епохата, начело с Едуард Бърн-Джоунс (Edward Bourne-Jones). Ричард Шенън прави класически паралел с твърдението, че по отношение на ангажираността на интелектуалния елит на викторианска Англия и “по блясъка на покровителството и противопоставянето, което предизвиква от страна на най-големите имена в литературата, изкуството, науката и философията”, “българската агитация” като един от най-знаменитите политически causes célèbres е сравнима само с “аферата Драйфус”.¹³⁰

¹³⁰ Shannon, R. Op. cit., p. 202; Collini, Stefan. *Absent Minds: Intellectuals in Britain* (Oxford, 2006), p. 75.

Списъкът на ораторите (общо 14) включва писателя Антъни Тролъп, епископа на Оксфорд Хенри Ричард, Джеймс Брайс, ърл ъв Шафтсбъри, Хенри П. Лидън, Томас Ф. Бъкстон, Джордж О. Тревелян, Едуард О. Фрийман, Хенри Фосит, самият Гладстон, който с двучасовата си реч е героят на конференцията.¹³¹ Прочетени са писма от епископа на Манчестер, от маркиз Бат (който е консерватор) и от херцог Аргайл. В трите писма с особено наблягане са прочетени и коментирани пасажите, в които се констатира, че поради страх от руското влияние Англия не е направила нищо за българите и така те са станали нейни естествени врагове. Във въстъпителното слово на Уестминстърския херцог, председател на конференцията, се подчертава, че тя не следва да отправят атаки срещу правителството. Явно нейните организатори са искали предварително да се застраховат пред пресата и правителството, че тази среща няма да пледира за кабинетни промени в Англия.¹³²

Общият дух на конференцията съвсем не е проруски, а по-скоро прикрито антиправителствен и открито антиосмански. Въпреки всички условни уговорки на своите коментари към всяка реч, председателят на конференцията още в началото отбелязва, че „Англия не очаква Солзбъри да отиде в Цариград, за да защитава независимостта на Турция”.¹³³

В същия дух говорят всички делегати. „Ние отказваме да смятаме, че Турция е в състояние да реформира своите институции”, казва делегатът от Лийдс Джон Камбъл.¹³⁴ Членът на парламента Хенри Ричард твърди, че “Англия трябва да поправи своята грешка към славяните”.¹³⁵

“Нашият флот, – заявява Джеймс Брайс от Оксфордския университет – трябва да отиде в Златния рог не за да запази Турция, а за да унищожи завинаги нейното неестествено присъствие в Европа”. Още по-критични са Уилям Дентън и сър Томас Бъкстон. Първият заявява, че събитията в България дават основание за същото недоверие към политиката на сегашното правителство, както по времето на лорд Норт (алюзия за междупартийното

¹³¹ Eastern Question Association. Report of Proceedings at the National Conference at St. James's Hall, London. (London, 1876), p. 20; Shannon, R. Gladstone and the Bulgarian Agitation, p. 259.

¹³² Пантев, А. Българският въпрос във Великобритания, с. 105.

¹³³ British Library. Add. MS. 44 445, f. 103.

¹³⁴ Ibid., f. 105.

¹³⁵ Eastern Question Association. Report of the Proceedings of the National Conference, pp. 3–13.

противопоставяне във връзка с Войната за независимост на САЩ). Томас Бъкстон призовава консервативното правителство да преодолее протурската традиция, за да запази поне капка престиж пред британското общество. Членът на парламента Хенри Ричард също апелира за поправяне на “вековната грешка” на Англия в източната си политика.¹³⁶

Конференцията постепенно възприема желанието от либералите курс. Тя не се задоволява само да изрази неодобрение, но и призовава към критика и дори към сваляне на правителството. В това отношение се стига и до атака на най-устойчивия пункт на консерваторската пропаганда – Русия. Част от делегатите не се колебаят да посочат, че Русия на Александър II не е Русия на Николай I. Стига се дори до прогнози относно бъдещата война. Антирусизмът като доктрина преживява непознат в Англия упадък. Споменава се дори за провеждане на политика “без парламента”. Отправят се някои крайни призови като този от Джеймс Брайс, “...На султана трябва да се каже, че ние не само няма да го защитаваме, но и че ще окупираме страната.”¹³⁷

Най-характерно е изказването на Гладстон, който участва в конференцията като обикновен делегат. Гладстон произнася една умерена реч на конференцията, чиято цел е подкрепа на позицията на Солзбъри на Цариградската конференция, за да упражни натиск и изтръгне реформи от султана. Той се противопоставя на твърденията на консервативните министри, че Великобритания е длъжна да поддържа интегритета на Османската империя. Последната е загубила това право, като не е изпълнила задълженията си по международните договори към своите християнски поданици и не им дала права. Гладстон отново подчертава виждането си, че Източната криза трябва да бъде решена чрез съвместна намеса на европейските сили.¹³⁸

Във втората си реч, произнесена в продължение на два часа, несъмненият водач на либералите отправя преки нападки срещу консерваторите. Според него те не могат да намерят истинското място на

¹³⁶ Пантев, А. Българският въпрос във Великобритания, с. 106.

¹³⁷ Пак там.

¹³⁸ The Daily News, Dec. 9, 1876; Armytage, W. H. G. A. J. Mundella, 1825–1897: The Liberal Background to the Labour Movement. (London, 1951), pp. 174–175.

Великобритания в нарастващата криза. Той завършва словото си с многозначителната констатация: „Не трябва да се оставя въпросът в ръцете на сегашното правителство”, което на обикновен език означава искане за сваляне на правителството. А когато Гладстон заявява в кулоарите: „Скоро членовете на парламента ще станат обикновени граждани”, това е прието от всички като опит за предизвикване на парламентарна криза.¹³⁹

Гладстоновата позиция показва грешката на онези, които смятат, че ако не се поддържа на всяка цена собственото правителство, това означава подкрепа за позицията на противниковата страна. Гладстон не приема, че външната политика е непременно антагонистична. Позициите му по отношение на Русия, която за една значителна част от британското общество е основният противник, не са статични, а показват динамика. През 1854 г., той като член на правителството на лорд Абърдийн, подкрепя Кримската война, защото смята, че тя е насочена срещу царистката експанзия и агресия. Двадесет години по-късно Гладстон разглежда руската политика като един вид осъществяване на волята на европейските сили. За него динамиката на външната политика е в освобождаването на народите страдащи под един чужд гнет, опиращ се на военна сила. Това потисничество трябва да бъде премахнато защото не позволява на тези народи да осъществят пълно своя потенциал.

Не особено тактичният конгрегационалистски свещеник Бодуин Браун (James Baldwin Brown, 1820–1884), заплашва, че тази конференция може да пропадне, ако тя не покаже на англичаните късогледството на сегашното правителство и необходимостта от неговото заменяне.

Тези крайни отрицания явно са имали цел да разтърсят британското общество, да дискредитират действията на консерваторите и да убедят английския гласоподавател в нецелесъобразността на оставането им на власт. Иначе не можем да разберем такива пожелателни декларации, след като на либералите е била пределно ясна противоположната позиция на кабинета на Дизраели. Самите либерали, обаче, когато са на власт, далеч не следват последователна линия на унищожаване на Европейска Турция, дори и след Берлинския конгрес.

¹³⁹ British Library. Add. MS. 44 790, f. 219.

Остри разногласия се проявяват във връзка с отношението към Русия. Членовете на парламента, които са делегати на конференцията, са поддържани по този въпрос. Семюъл Морли, Джон Пробин, Уилям Лентли, Алън Елтън, вероятно от партийни съображения, се стремят конференцията да не се превърне в проруска акция. Семюъл Морли започва речта си с уговорката, че „никой тук не симпатизира на Русия”. Джордж Тревелин съветва, че трябва да се внимава много кои от руските искания в Източния въпрос трябва да бъдат подкрепяни. „Нашето състрадание към българите не изключва внимателно наблюдаване на Русия” – заявява той.¹⁴⁰

Онези дейци от българската агитация, които не правят политическа кариера, настояват конференцията да поиска преразглеждане на отношенията между Англия и Русия “на Изток”. Нещо повече, някои от присъстващите настояват за пълна промяна на английската преценка за Русия. Историкът Едуард Фрийман твърди, че Русия от 1875 година не е Русия от 1853 година. Там са направени значителни стъпки по пътя на демократизацията и модернизирването на страната. Джон Брайс като споделя впечатления от пътуването си в Русия същата година, обръща внимание, че от петдесет години насам в Русия не е имало такова чисто народно движение както това в полза на българите. Той е забелязал в Петербург през август същата година, че там настроението било както през 1812 година. “Нашите естествени различия с Русия не трябва да минават в сляпо противопоставяне на всичко” – отбелязва представителят на Манчестър Робърт Лийк. В отговор на реплики, че Русия заплашва Индия, Фрийман скача с карта в ръка и се провиква: „Вижте дали пътят за Индия минава през Цариград!” „Къде са британските интереси в Безикския залив?” – пита представителят на Глазгоу, свещеникът Уилям Лоу. В заключителния си коментар за резултатите на конференцията вестник „Таймс” от 12 декември пише: „Конференцията е още един знак, че Англия този път няма да помогне на Турция.” Когато турският посланик в Лондон Константин Мусурус паша с безпокойство пита лорд Дарби какво означава тази фраза, последният троснато му отговаря, че Портата следва да вярва повече на дипломатите, отколкото на вестникарите.

¹⁴⁰ Report of the Proceedings of the National Conference at St. James's Hall, p. 12.

Някои екстремни изказвания по-скоро нанасят вреда на движението. Историкът Едуард Фрийман, който иронично е наричан „свети Бернар Клервоски” на българската агитация, заявява разпален по повод на обвиненията, че антитурската позиция може да има отрицателно въздействие върху британското господство в Индия: “Нима ще се сражаваме за целостта на империята на Содом? Нека по-добре да погинат интересите на Англия, владичеството ни в Индия, отколкото да вдигнем ръка или изречем макар и едно слово в полза на злото, срещу правото и справедливостта.”

Оценките на ефекта от конференцията не са еднозначни – според Ричард Шенън тя не постига очакваните позитивни резултати, т. е. да доведе до промяна на правителствената политика и приемането на исканията на кампанията от втората половина на 1876 г. А провалът на Цариградската осланическа конференция и избухването на войната означават окончателен крах на намеренията на конференцията по Източния въпрос. Американският историк Ричард Милман пък гледа на българската агитация и нейните прояви като на признаци за дълбокото разделение в британското общество, което в крайна сметка окуражава руския цар да обяви войната.¹⁴¹

Един от най-важните практически резултати от провеждането на Националната конференция по Източния въпрос е създаването на Асоциация по Източния въпрос (Eastern Question Association), която съществува до пролетта на 1878 г. Неин председател става либералния политик, индустриалец и депутат от Шефилд, Антъни Джон Мъндела, а ковчезник – Уилям Морис, често квалифициран като «един от създателите на цивилизацията на XIX век». Дейността на Асоциацията не се ограничава с официално прокламираната нейна цел – разпространяването на обективна информация за хода на събитията свързани с Източния въпрос. В редица случаи Асоциацията по Източния въпрос, заедно с други организации като Лигата за работническо представителство, опитва да повлияе върху официалната правителствена политика, като организира публични събрания и демонстрации, които приемат резолюции и апели към правителството. Основната дейност на асоциацията е публикуването на различни материали –

¹⁴¹ Shannon, R. T. Op. cit., p. 264; Millman, R. Britain and the Eastern Crisis, 1875-1878, p. 236.

книги, брошури и листовки, осветляващи различни аспекти на Източния въпрос.

Предложенията на Цариградската посланическа конференция се основават на проект, подготвен от американския генерален консул и секретар на легацията в Цариград Юджийн Скайлър и руския дипломат княз Алексей Н. Церетелев, с който фактически информираното чуждо обществено мнение признава, че българите са достойни за самоуправление. Двете български автономни области – Източна със столица Велико Търново, и Западна с център София, обхващат българския етнос в трите му области – Мизия, Тракия (Румелия) и Македония, почти в неговата цялост.¹⁴² Английската позиция, представяна на конференцията от маркиз Солзбъри, се обяснява, между другото, с желание да бъде създадена една голяма държава, която би била ефикасна бариера пред руската експанзия на Югоизток. Тази мисъл не е била чужда още на Джордж Канинг, когато подкрепя гърците в тяхната освободителна борба. Тя проличава до известна степен и в схващанията на Гладстон за решаването на балканския аспект на Източния въпрос. Още в началото на 1860 г. Солзбъри, тогава титулуван сър Робърт Сесил, като член на Камарата на общините, обсъжда с либерални министри, с Гладстон в частност, неразумното туркофилство на британските правителства. Но сега Солзбъри не е особено убеден в успеха на своята мисия, още в края на декември той споделя в писмо до сина си Робърт нежеланието на султана да приеме предложенията на европейската дипломация под предлог страха си от демонстрациите на софтите (учениците в религиозните училища), манипулирани от собствените му министри. В същото време, пише Солзбъри, британската страна няма нито парите, нито желанието да се заеме с “мръсната работа”.¹⁴³

През март 1877 г. Гладстон, обезпокоен от слуховете за възможни нови, още по-широки репресии на султанското правителство в българските земи, публикува нов памфлет (тъй като една парламентарна реч не може да

¹⁴² Accounts and Papers. Vol. XCI. (London. 1877). No. 56, Inclosure 1, No. 107, Inclosure, No. 225; Протоколите на Цариградската конференция. Прев. от френски Тодор Икономов. Варна. 1885 (Притурка В. Проект за Органически устав на България).

¹⁴³ Salisbury to Robert Cecil, Dec. 25, 1876, Hatfield Papers, 52/45; Rose, K. Op. cit., p. 62-64; Cecil, Lady Gwendolen. Op. cit. Vol. II, pp. 235–236.

вмести всички подробности), озаглавен „Уроци по клане, или поведението на турското правителство във и около България”. Но както сам той установява, памфлетът „не произвежда същото впечатление” както „Българските ужаси”, а разпространението му стига едва шест-седем хиляди екземпляра.¹⁴⁴

В стремежа си да популяризира недоволството от правителствената политика Либералната партия подпомага доста активно публикуването на памфлети, атакуващи линията на консервативния кабинет в Източния въпрос. Тази инициатива произхожда лично от Гладстон, който търси допълнителна ескалация на критиката. Още от времето на Английската революция от средата на XVII век памфлетната пропаганда има особено значимо място в политическата борба. Контролираната от либерални дейци Асоциация по Източния въпрос открива памфлетна кампания, към която са привлечени известни капацитети по националните, икономическите, териториалните и религиозните проблеми на Изтока. Издаваните памфлети носят емблемата на асоциацията, но са представени като лично виждане на всеки отделен автор. Памфлетите са насочени както към цялото британско общество, така и към пряко ангажираните с източната политика дейци. Те се наричат „пени памфлетс” – евтината им цена по половин пени и простата обложка на корицата изразяват адресната насока на тези материали.

Начален тласък на памфлетните акции дава отново Гладстон с неговия втори памфлет по Източния въпрос “Уроци по клане”. По-късно в памфлетните престрелки настъпва нов момент – те все повече придобиват облик на оправдаване на една политика не толкова с морални аргументи, колкото с проектирана политическа необходимост. Класически пример в това отношение представляват памфлетите на Уилям Дентън „Грешките по Източния въпрос” и на Джон Хоумс „Търговски и финансови аспекти на Източния въпрос”. Първият от тях е написан от един от водачите на

¹⁴⁴ Gladstone, W. E. *Lessons in Massacre; or, the Conduct of the Turkish Government in and about Bulgaria since May 1876.* (London, 1877; в български превод: Уроци по клане, или поведението на турското правителство във и около България. Прев. Петър Димитров. Тулча. 1878); John Morley. *Op. cit.*, Vol. II, p. 560.

българската агитация, англокатолически свещеник, автор на книга за християнските народности под османска власт.¹⁴⁵

Дентън подлага на критика дотогавашната английска политика на Изток от прагматична гледна точка. Той смята, че ако Англия иска да предотврати настаняването на Русия между Дунава и Босфора, тя трябва да позволи “образуването там на свободна и процъфтяваща страна, т. е. Англия трябва да откликне на виковете за помощ от България”. Дентън обвинява британската дипломатическа информация за Балканите, че съзнателно е скривала наличието и размера на национално движение на българите.¹⁴⁶

Според него английската общественост е дезинформирана за живота и способностите на българите от нарочните съкращения или тенденциозни редакции, които се правят върху консулските доклади, преди те да бъдат представени за разглеждане от парламента. Той посочва, че Англия е била на практика защитник и съюзник на Турция срещу един цивилизован християнски народ, живеещ в неимоверно тежки условия. Дентън намира за безразсъдна глупост “да превръщаме в наши врагове народи, които много скоро ще бъдат преобладаващи в цяла Източна Европа”. Като сочи като примери Сърбия и Румъния, Дентън твърди, че българите не са по-неподготвени за самостоятелен политически живот, както твърдят мнозина. „За да бъдем добре гледани в една България, – твърди Дентън в друг памфлет от същата 1876 г., – която рано или късно ще бъде свободна, не следва да проявяваме твърдоглавото късогледство на Дизраели, който явно не се интересува каква ще бъде нашата позиция там.”¹⁴⁷ Този прост довод на Дентън прави много силно впечатление.

Той е повторен по друг начин от хора, които имат преки впечатления от българите като Хенри Баркли, пребивавал в България седем години като чиновник по линията Русе–Варна и автор на книга за България, претърпяла две издания.¹⁴⁸ В свой памфлет той пише: „Ако турците се махнат от

¹⁴⁵ Denton, William. *The Christians of Turkey, Their Condition under Musulman Rule*. (London, 1876).

¹⁴⁶ Denton, William. *Fallacies of the Eastern Question*. (London. S. a., 1877).

¹⁴⁷ *Ibid.*, p. 5.

¹⁴⁸ Barkley, H. C. *Between the Danube and the Black Sea, or Five Years' in Bulgaria*. (London, 1876); *Idem. Bulgaria Before the War During Seven Years Experience in European Turkey and Its Inhabitants*. (London, 1877).

България, българите скоро ще я превърнат в една от най-хубавите и най-плодородни провинции на Източна Европа.” Когато новините за въстанието в България достигат и до него, той пише: „Аз сега повече вярвам, че България ще стане една от най-проспериращите страни в цяла Европа.”¹⁴⁹

Неговият брат Джон Тревър Баркли пише до вестник „Таймс” на 14 декември 1876 г., че „ще се изпусне блестяща дипломатическа победа над Русия, ако оставим автономна България да бъде нейно, а не наше дело”. Подобни доводи се повтарят и при Х. Ричард, А. Бортуик, Гладстон и други автори.¹⁵⁰ Те предвиждат неизбежната еманципация на българите от османската власт и посочват на правителството, че „сегашното му враждебно отношение към българската национална кауза може да отстрани завинаги английското влияние в България”.¹⁵¹

„Не трябва да забравяме, – предупреждава се в един от тях, – че ако на българите се даде автономен статут дори и в рамките на османското управление, поради своята жизненост и централното си положение на полуострова те ще станат главната карта за всеки, който иска да бъде чута неговата дума в тази част на света. Близостта на българския елемент до същинска Турция, което е истинско нещастие за националната независимост на този народ, сега може да го направи главния фактор при бъдещите политически борби на европейските държави за османското наследство в Европа.”¹⁵²

Докато антиправителствената памфлетна пропаганда изтъква такива стратегически аргументи с по-далечно политическо приложение, Асоциацията по Източния въпрос отпечатва и множество памфлети, в които необходимостта от промяна на английското становище по Източния въпрос е изведено от финансови или чисто търговски съображения. Джеймс Луис Фарли, секретарят на Лигата за подпомагане на християните в Турция още през 1875 г. публикува брошура за финансовата несъстоятелност на Турция, в

¹⁴⁹ Barkley, H. C. An Open Letter to the Eastern Question Association. (London, 1877), p. 7.

¹⁵⁰ Borthwick, A. An Address on the Eastern Question. (London [1878]); Richard, Henry. Evidence of Turkish Misrule. (S. a.); Arnold, Arthur. The Promises of Turkey. (S. a.); Gladstone, W. E. The Slavonic Provinces of the Ottoman Empire. [1876]; (Eastern Question Association. Pamphlets Nos. 4, 9, 11. London, 1877); Пантев, А. Българският въпрос във Великобритания, с. 114.

¹⁵¹ Пантев, А. Пос. съч., с. 110.

¹⁵² Пак там.

която изтъква практическата невъзможност за стабилизирането на нейните финанси и химеричността на обещанията за реформи.¹⁵³ С нова брошура следващата година той предупреждава британските собственици на акции, специално в Европейска Турция, че опасността от пълен финансов банкрут на османската държава е неизбежна и те могат да загубят своите пари.¹⁵⁴ По-късно, от ноември до декември 1875 г., Фарли излиза с памфлети, в които съветва британските инвеститори „да се въздържат от всякакви делови ангажименти с Портата, защото вече никой не знае кой ще представлява пазарите на Европейска Турция в близко бъдеще“.¹⁵⁵

Подобни прогнози правят и други експерти, които обръщат внимание на факта, че „българското население е особено продуктивно в производството на зърнени храни и месо, въпреки че няма особени транспортни улеснения за тяхното изнасяне“. В наблюденията относно евентуалния икономически просперитет на българските земи икономическият наблюдател на „Спектейтър“ Джон Мортън пише: „Никой не може да каже със сигурност какво би представлявало едно държавно образование, обхващащо българския национален елемент. Няма съмнение че търговията с тази богата област би била силно стимулирана от премахването на расовото потисничество, което упражнява там една власт, чужда и в религиозно, и в политическо отношение на населението.“ Така общото недоволство от хаотичното състояние на турските финанси постепенно се трансформира в предпазливи прогнози за подобрения на възможностите за търговски контакти при променени политически условия и териториално-национални граници.¹⁵⁶

Особено характерен в това отношение е знаменитият памфлет на члена на парламента Джон Холмс „Търговски и финансови аспекти на Източния въпрос“.¹⁵⁷ Това е един от най-значимите материали, публикуван по време на памфлетната треска в Англия през 1875–1878 година. Въпреки че е написан от позициите на тогавашен участник в междупартийната борба и отразява

¹⁵³ Farley, James L. *The Decline of Turkey, Financially and Politically. With a Portrait of the Late Fuad Pasha.* (London. 1875).

¹⁵⁴ Farley, James L. *Turks and Christians: A Solution of the Eastern Question.* (London, 1876), pp. VI-X

¹⁵⁵ Пантев, А. Българският въпрос във Великобритания, с. 110–111.

¹⁵⁶ Същият. *Пос. съч.*, с. 111.

¹⁵⁷ Holms, John. *Commercial and Financial Aspects of Eastern Question.* (S. a.)

конкретните цели на политическата пропаганда, този памфлет има характер на задълбочено изследване с по-трайна научна стойност. Не случайно и днес изследователите на зависимостта между търговия и политика в английската история го използват като първокласен анализ и източник. Основната цел на памфлета е да докаже, че Англия е много по-заинтересована да установи интензивни търговски връзки с балканските страни и Русия, отколкото с официалното османско правителство, което не е в състояние да води политика на поощряване на стопанството на подвластните си територии в Европа. Той твърди, че „Турция не е свободно търгуваща нация”, че търговията с нея за в бъдеще ще става все по-неизгодна за британските фирми.¹⁵⁸ Холмс установява, че „търговските връзки между Англия и Русия растат с учудващо темпо”. Той сравнява броя на корабите (за 1875 г.) между британските и руските пристанища – 7,360 с общ тонаж 2,843,766 тона, със съответния английско-турски обмен – 835 кораба с общ тонаж 855,448 тона. „Това, което показвам, – пише Хоумс, – е достатъчно, за да опровергаем хипотезата, че търговската ни връзка с Турция е по-ценна за нас, отколкото тази с Русия.” Холмс привежда сведенията на инженер Баркли, който при строежа на линията Русе–Варна се убедил в способностите за възприемане на техническия прогрес и склонността към производствена дисциплина от страна на българското население.¹⁵⁹

За да съпостави това, Холмс цитира спомените на Баркли, че „жените и момичетата във всяко християнско село изчезват като с магическа пръчка при появата на заптие”. “Това е едно от добрите доказателства, – продължава Хоумс – за деморализацията, която съществува в България като турско владение, която много лесно може да бъде превърната в модерна европейска страна.”¹⁶⁰

Моралните проповеди, характерни за някои среди сред българската агитация, са почти чужди на Холмс. Той изтъква само, че старата теза за английската икономическа незаинтересованост от добри отношения с Турция е абсолютно несъстоятелна. Нещо повече – неговият пространен анализ на

¹⁵⁸ Ibid., p. 9.

¹⁵⁹ Ibid., p. 11.

¹⁶⁰ Ibid., p. 19.

външната търговия на Англия с Европа показва нарастващото значение на руския пазар за английския пласмент и финансови инвестиции. Оттам той продължава прогнозите си за възможността Англия да спечели при отделянето на българите от властта на султана.¹⁶¹

След като напомня, че и Гърция, и Сърбия, и Румъния са имали много по-анемични търговски връзки с Англия, когато са се намирали под османската власт, отколкото сега, когато имат право на преки търговски отношения с Лондон, Хоумс пита: „Защо да не смятаме, че тази тенденция ще се прояви още по-силно в една бъдеща България, чието евентуално държавно строителство и необходимост от модернизация ще създадат отлична възможност за британските индустриалци? При това не бива да забравяме, че от горепосочените страни България може да стане за кратко време най-напредналата страна, през чиято територия ще преминават най-важните търговски комуникации от Изток към Запад, които могат да изместят Дунав и Черно море”. Като посочва, че средната сума, получавана ежегодно от Филипополския санджак, е бил 800,000 лири, а за 1875 г. тя се очаква да бъде не повече от 500,000 лири, Холмс пояснява: “Това е резултат от безразсъдния начин, по който е потушено въстанието в България. Кой в Цариград може да ни гарантира, че това няма да се повтори след година или че няма да се повтаря непрекъснато? Няма съмнение, че на надеждите ни, че сегашна Турция може да осигури добри условия за търговия с нейните провинции в Европа, следва да се сложи край.” Хоумс определено свързва “финансовия крах на империята с тиранията и невежеството на правителството”. Като прави равносметка на вековното присъствие на турците в Европа, Хоумс заключава: „Критично погледнато, битката при Наварино беше за Турция погребален камбанен звън със загубата на Гърция, практически и на Влахия, Молдавия, Сърбия и Черна гора; всичко в разстояние на две години, тя не само загуби 2/5 от своята територия, но бе обградена с неумолими врагове. Само Англия ли ще остане приятелски настроената към нея държава?”¹⁶²

Така отдавна съществуващото недоволство от липсата на стопански стабилитет в Османската империя, като условие за икономически връзки с

¹⁶¹ Loco cit.

¹⁶² Ibid., p. 20.

нея, постепенно довежда до политически изводи. При това констатацията за продължителния годишен дефицит на османските финанси е придружена с мрачната прогноза, че „всичко това едва ли ще се оправи някога при запазване на сегашната административна система и национална власт”. След изреждане на собствено събраните факти, сравнени и съпоставени с тези на останалите депутати, пътешественици, търговци и други относно състоянието на нещата на Балканите, Холмс завършва: “Явно е, че в интерес на Англия е турското владичество в Европа да бъде прекратено.” Тази подкрепена със солиден доказателствен материал препоръка не само разнообразява методите и аргументите на опозиционната кампания, но и свидетелства за един напълно непристрастен подход към ревизия на британската политика по Източния въпрос.

По-нататъшно продължение на тази тенденция при възприемането на българския въпрос върху широкия план на националните усложнения в Източна Европа е памфлетът на сър Джордж Камбъл, либерален депутат, бивш администратор в Индия и критик на политиката на Дизраели, “Раси, религии и институции на Турция и съседните страни”.¹⁶³

Авторът прави анализ на националните движения от Полша до Гърция. Той е убеден, че българският въпрос е едновременно и социален, и политически. Камбъл отбелязва, че “никъде в Европа османците не представляват мнозинство”. Той проследява борбата за църковна независимост на българите като форма не само за национална, но и на политическа еманципация. Постепенното “откриване” на българите от страна на европейските наблюдатели станало при много трудни условия, защото османската държавна и гръцката църковна пропаганда се стремели да ги представят като аморфна маса под различни неутрални названия – рая, славяни, християни, дори гърци. Камбъл настоява, че българите имат самостоятелна национална физиономия и вместо да се препоръчва те да бъдат включени в обща южнославянска конфедерация, следва да им се признае правото на собствена национална държава.

¹⁶³ Campbell, George. *The Races, Religions and Institutions of Turkey and Neighbouring Countries*. (London. [S. a., 1877]); *Idem. The Blue Books and What Is to Come Next*. (London. [1877]); *Idem. Handy Book on the Eastern Question, being a Very Recent View of Turkey*. (London. 1878).

Камбъл е особено ценен за агитацията като експерт, който показва несъстоятелността на твърдението на консервативното правителство, че от съображения на имперската политика в Индия трябва всячески да се подкрепят властта и религиозният престиж на султана.¹⁶⁴

В памфлета на Джеймс Айтън „Как да се реши Източният въпрос“,¹⁶⁵ предупрежденията на Дентън придобиват още по-определена форма. Той предвижда, че ако Англия продължава да стои на инертната си позиция, “подвижните” сили Австро-Унгария и Русия може да се установят завинаги в зоните на османското наследство в Европа. “Може ли турското правителство да бъде свалено без голяма война?” – пита Айтън. Това може да стане, ако Англия не само възприеме руските схващания по българския въпрос, но и успее да й отнеме инициативата в подпомагането на българите. Той препоръчва: “Англия следва да се откаже от всякакъв съюз с Турция по повод случилата се варварщина.” Англия обаче по никакъв начин не трябва да позволи на Русия и Австро-Унгария да спечелят позиции в Европейска Турция, а напротив – използвайки опита си от Индустан, като определи равни права за всички религии, да изпревари и изтласка тези държави. Той полемизира с лорд Биконсфийлд за неговото твърдение, че ако Англия се отдръпне от своя съюз с Турция, Австрия и Русия ще спечелят, без да загубят нито един войник и нито един шилинг. „Напротив – възразява Айтън, – най-доброто за Англия е да нанесе удар срещу двете империи на Балканите, но не с подкрепа на Турция, а с поощрението на новите и пълни с жизненост нации, между които сега идва ред на българите.“¹⁶⁶

Този памфлет е от особено значение в партийната публицистика по Източния въпрос и е свидетелство за политика с далечен прицел, която провеждат политически ангажирани с “българската агитация” либерални дейци. Пластовете на хуманитарната риторика са доста тънки и се припокриват лесно с доводи за икономическите аспекти на английското влияние. Тезите за търговията подета от Холмс и политиката – от Дентън, е продължено в политическа перспектива от Айтън, за когото са първостепенни

¹⁶⁴ Shannon, R. Gladstone and the Bulgarian Agitation, pp. 59, 254.

¹⁶⁵ Aytoun, James. How to Settle the Eastern Question. (London, 1876), pp. 4-5.

¹⁶⁶ Aytoun, James. The Future of the East. (London, 1877), p. 5.

стратегически съображения като основания за преориентация на политиката Изток.

Кампанията за моралната отговорност по повод на извършените на Балканите жестокости отстъпва или се преплита със стратегически аргументи за бъдещето на английското влияние в България. Във формулирането на тези концепции се проявява взаимодействие на два различни фактори - партийната политика и спонтанната обществена реакция на “българската ото движение – агитация”.

Тогава се намесва и друг фактор - контраофанзивата на консерваторите. От края на юли 1876 г. в Консервативната партия се налага неизбежното заключение, че „българската агитация” не е „отминаваща глупост”, както първоначално я определя Дизраели, или “духовен каприз”, както я възприема Елиът, а реален фактор, застрашаващ както позицията на Англия на Изток, така и политическото бъдеще на самата партия. След установяване на истинността на събитията в България става ясно, че Англия е изправена пред постоянен, а не временен проблем. “Скоро неизбежният конфликт ще излезе наяве и ще трябва много да внимаваме дали въображаеми интереси или погрешно насочени симпатии няма да ни принудят да участваме в него” – предупреждава на 7 октомври неутралният „Икономист”. При така оформилата се обстановка Консервативната партия трябва не само да следи да не бъде въввлечена в общоевропейски усложнения, но и да запази своя политически престиж в страната.

Налага се конфронтацията срещу управляващата партия с непозната дотогава интензивност и обхват да бъде неутрализирана с противоположни емоционални аргументи, тъй като моралният резонанс в британското общество неочаквано се оказва много силен. Ако за водачите на агитацията “България стана символ на неконформистката съвест”, то консервативната пропаганда залага на патриотичните чувства в британското общество. Раздразнението, обзело привържениците на Дизраели, едва ли не моделира партийна програма на консерваторите. През цялото течение на Източната криза консерваторите с неприкрита тенденциозност се определят като „национална партия”, която поставя на първо място британски интереси. “Ако Русия влезе в България, – предвижда един коментар в „Икономист”, – едва ли

цяла Европа би могла да я принуди да излезе оттам.” Такъв е основният аргумент, прикрива настъпилия първоначално известен смут сред консерваторите.

Основен аргумент в противопоставянето на “българската агитация” с нейните пролиберални тежнения става тезата, че българското национално движение е инспирирано от руски емисари и че освободена България може да се превърне в провинция на Русия. Два дни след Националната конференция по Източния въпрос на 8 декември в “Сейнт Джеймсиз Хол”, възниква неин „патриотичен” антипод. На конференция в Брайтън набързо е образувана консервативна Асоциация по Източния въпрос, която трябва да защити интересите и традиционната политика на Англия. Тази асоциация трябва да въздейства върху общественото мнение с проправителствени гледища по Източния въпрос и по положението на християните в европейските владения на султана, в светлина противоположна на тази на пробългарската агитация.¹⁶⁷

Главен аргумент на публикациите на консервативна асоциация по Източния въпрос е заплашителната перспектива, че като помага на българите, Англия ще обслужи чуждите интереси на Изток. Прагматичният интерес е противопоставен на принципите на морализма и идеализма с типична английска откровеност. Ускорено се издават памфлети, чийто брой само за един месец достига 108. Отново се играе на националното чувство, но в обратен смисъл. В един от памфлетите се коментира, че за пръв път един бивш английски министър-председател (Гладстон), говорел толкова грозно за своята страна. В друг се отправят нападаки срещу академичния либерал Джеймс Брайс, който се гаврел с английската кръв, пролята през Кримската война. Известният историк-славист Хенри Едуардс, апелира към английското общество да не се поддава на сантиментални поливи. Заключение до което бил стигнал след пътуванията си в Сърбия, Черна гора и България бил, че „тези народи никога няма да станат приятели на Англия.”¹⁶⁸ В интензивната контрапропаганда по българския въпрос консерваторите се ръководят от убеждението, че тя може да има евентуален успех само ако тя получи

¹⁶⁷ Пантев, А. Българският въпрос във Великобритания, с. 116–117.

¹⁶⁸ Edwards, H. S. *The Slavonian Provinces of Turkey*. (London, 1876)

антируска окраска, с обяснението, че за размириците на Балканите е отговорна настъпателната руска политика. Един от приближените съратници на Дизраели, Чарлз Хемънд, посочва, че от 1697 година Русия непрекъснато откъсва парчета от Турция (Азов, Херсон, Одеса и прочие). През целия 180-годишен период на руско-турските отношения, Турция никога не била обявявала война на Русия.¹⁶⁹

Алфред Остин прави аналогия на балканската активност на Русия с нейните действия по отношение на централноазиатското Хивинско ханство през 1873 година. Тогава руският пратеник граф Пьотр Шувалов, настоящ посланик в Лондон, предал думите на царя, че той ще напусне Хива, щом бъдат освободени 30 руски затворници, но след тя е направо анексирана, превърната в протекторат и досега си остава в руски ръце.¹⁷⁰ С тази ретроспекция се прави целенасочена алюзия за бъдещото военно присъствие на Русия в българските земи. Хива и Цариград се използват като географско-исторически аргументи, за да се съживи мита за „руската заплаха“, със стратегическа цел Индия.

Острието на консервативните атаки е насочено първоначално към Гладстон, който успява да възстанови значителна част от своя политически престиж. Сипят се обвинения за демагогия, спекулиране с името, честта и традициите на английския народ и прочие. Стига се до крайности в инсинуации, че бил агент на руската политика и руска служба. През 1876-78 г. за него се разпространявани булевардни слухове за връзките му с панславистката прогандистка Олга Киреева-Новикова, която успяла да го обае и да го манипулира. Политическите противници на Гладстон внушават, че с отношението си към Русия, той имал заслуги за нейните военни и външнополитически успехи. Като посочва, че ако числеността на населението в Русия през 1689 година е 15 милиона души, при възцаряването на Екатерина II през 1762 г. е вече 25 милиона, за да стане към смъртта на Александър I през 1825 г. 58 милиона, един консервативен памфлетист стига до заключението, че “всичко това можа да се случи, защото в Англия бе

¹⁶⁹ Hamond, C. F. The Eastern Question. Speech in the Town Hall, Newcastle-upon-Thyne, on Thursday, December 7th, 1876. With a copy of Peter the Great's Will, and Napoleon's ideas on Russia. (London, 1876).

¹⁷⁰ Austin, Alfred. Russia before the War. (London, 1876).

позволено да се търпи онзи дух на примиренчество към Русия, който г-н Гладстон извежда в чудовищни размери на национална добродетел."¹⁷¹

Тези внушения изразяват само крайностите на една безогледна контрапропаганда, но заедно с това свидетелстват, че Гладстон е прицел на обвинения не само защото става политически водач на българската кампания, а и защото има много уязвими точки именно в програмата си по повод българските събития. Особено показателен в това отношение е памфлета на консерватора Джеймс Аштън, който е отправен и като адрес към либералната фракция в парламента.¹⁷² Той е показателен и с оглед на правените и днес паралели между действията на Гладстон по Източния въпрос, когато е на власт, и когато е в опозиция. Аштън предлага следните сравнения: “Не би било безинтересно да разберем мнението на водача на Либералната партия от 1854 до 1872 г. Добре е да се запомни годината 1852, защото приближаваха изборите, които спечелиха консерваторите. През 1854 г. Гладстон хвърли Англия във войната за отстраняване на опасността от намесата на Русия във вътрешното управление на Турция. През 1856 г. той твърдо поддържаше мира, гарантиращ целостта и независимостта на Турската империя. През 1856 г. той декларира, че опитите на Русия за посягане на правата на Турция и включването ѝ в своите граници ще срещнат съпротива. През 1856 г. той отхвърли идеята, че ние сме отговорни за правителството на Турция. През 1856 г. той каза, че разрешаването на религиозните проблеми в Турската империя “ще бъде работа на много поколения”. През 1871 г. той поднови примирието от 1856 г., “гарантиращо целостта на Турция”.¹⁷³

С това изреждане на мненията на Гладстон консервативният памфлетист трябва да докаже непоследователността на либералния водач, който през 1874 г. отново „се оказа без работа и изведнъж разбра, че Турската империя е в най-възмутително положение, въпреки че беше на власт толкова много години, когато имаше толкова големи възможности да открие слабостите на турската администрация”.¹⁷⁴

¹⁷¹ Bell, J. The Problems of the East. (London, 1877), p. 69.

¹⁷² Ashton, James. Address on the Eastern Question. (London, 1877).

¹⁷³ Ibid., p. 69.

¹⁷⁴ Loco cit.

Тази атака *ad hominem* цели да бъде компрометиран Гладстон, но не засяга съществуването на повдигнатия политически спор. Безпристрастното вглеждане в мотивите и действията на Гладстон показва неговата симпатия към националните и освободителни движения, от една страна, и неговото преклонение пред принципите на международното право, вплътени в съответните договори. Освен това като други големи политици той търпи еволюция, която го извежда твърде далеч от началните позиции. Това обаче не се отнася до привързаността му към посочените два принципа на неговата външна политика.

Като най-целенасочен удар срещу Гладстон като лице на “българската агитация” е замислен памфлетът на видния деец на Консервативната партия, личен приятел на Дизраели и приближен на двора, член на парламента Хенри Алегзандър Мънроу Бътлър-Джонстън (Henry Alexander Munro-Butler-Johnstone, 1837 –1902). Той е публикуван като отворено писмо със заглавие, което повтаря това на знаменития Гладстонов памфлет.¹⁷⁵ Замисълът на автора: да представи българската агитация като лична борба на опозиционния водач, а не като морално-политически въпрос, който вълнува британската общественост. С тази предварителна постановка Бътлър-Джонстън и другите критици на агитацията фактически негласно признават не само справедливостта, но и значимостта на движението в защита на българите. Мънроу Бътлър-Джонстън твърди, че “стремежът на Гладстон за справедливост не е нищо повече от политическа конкуренция”, теза, застъпвана от консервативни опоненти от започването на агитацията. Според памфлетиста Гладстон изопачава картината на турското управление в Европа “без сянка от опиране на фактите” и като “изопачава историята”, воден от необяснима омраза към “цялата турска нация и османския народ”. Мънроу Бътлър-Джонстън се противопоставя на твърдението на Гладстон, че “престъпленията в България са най-големите и най-черните в историята на човечеството” с позовавания на примери за жестокости от британската и

¹⁷⁵ Butler-Johnstone, H. A. Munro. Bulgarian Horrors and the Question of the East. A Letter to W. E. Gladstone. (London, 1876).

европейска история. Деянията на “касапина Къмбърленд”,¹⁷⁶ с “големия терор” по времето на Френската революция, който оправдаван от апологета на републиката Луи Блан със заплахата от интервентски войски и отмъщение на аристократите-емигранти, аргумент който “с десетократно по-голяма сила би могъл да се отнесе за мюсюлманите в България”.¹⁷⁷

Бътлър-Джонстън стига дотам дори да възлага върху Гладстон вината за предизвикване на безредиците и жестокостите в Турция. Като напомня, че бившият либерален водач е пряко отговорен за английската външна политика след Кримската война, Бътлър-Джонстън твърди, че Гладстон е по-отговорен за балканските усложнения отколкото всеки друг британски държавник, защото нищо не направил за решаването на Източните въпрос по време на своето управление. Ако се осъществява тезата на Гладстон за васални провинции на султана, то в Босна щели да въстанат 500,000 мюсюлмани, кръвопролитията щели продължат, а това щяло да повлече и надигането на целия ислямски свят. Бътлър-Джонстън предупреждава, че терминът “интегритет”, защитаван от Дизраели по отношение на Османската империя, по същество означавал същото, което е и терминът “статукво” в европейските взаимоотношения, застъпващо се с понятието „европейски концерт”, отстоявано така упорито от самия Гладстон. “Влиянието на Англия по времето на министерството на г-н Гладстон – пише Бътлър-Джонстън – бе такова, че една друга алтернатива, насочена към модернизиране на Турция, към подобряване на статута на нейните християнски поданици, би ни спестила трудностите и изпитанията днес.”¹⁷⁸

“Вие, – обръща се към Гладстон Бътлър-Джонстън – останахте спокоен и ням, когато в Турция се ширеше корупция и насилие, когато тя се приближаваше към крах – край, за който косвено сте допринесли и вие. Сега, когато даването на държава на българите застрашава британските интереси, вие изведнъж станахме славянофил и туркофоб.”¹⁷⁹ В този и следващ памфлет Бътлър-Джонстън по-спокойно обяснява на британското обществено мнение,

¹⁷⁶ “Касапина Къмбърленд” - принц Уилям, херцог на Къмбърленд, трети син на крал Джордж II, известен с безмилостното потушаване на якобитското въстание от 1745 г. и последвалите репресии в Шотландия.

¹⁷⁷ Butler-Johnstone, H. A. Munro. *Bulgarian Horrors*, p. 9, 12.

¹⁷⁸ *Ibid.*, p. 21.

¹⁷⁹ *Ibid.*, p. 20.

че английските интереси, които са главно морски, не могат да допуснат „важните заливи и морета, които ни свързват с други континенти, да попаднат в ръцете на нова и вероятно агресивна сила“.¹⁸⁰

Българският въпрос, станал фокус на либералните критици срещу правителството, се превръща в главния коз в консервативното “оправдание” на политиката на Дизраели. Опасенията са че бъдещата българска държава ще бъде не само потенциален съюзник на Русия, но че и самата тя има перспективите да стане важен фактор в балканската политическа обстановка. “Българите, – пише Бътлър-Джонстън, – несъмнено най-многобройното и най-способно за напредък християнско население в балканска Турция, много скоро ще се превърнат сами в смутители на реда в съседните провинции на тази нещастна област.” Като посочва, че тази перспектива не е толкова нереална, колкото си мисли Гладстон, Бътлър-Джонстън завършва този памфлет с цитат от друг британски държавник, че „ако турците не съществуваха, те следваше да бъдат изобретени.“¹⁸¹

Бътлър-Джонстън и други консервативни памфлетисти са се надявали, че драстичните прогнози ще смутят английското общество, което дълги години бе надъхвано с предупреждения за заплахи от подобно естество. В същото време Бътлър-Джонстън подновява своите първоначални алузии. “Ако някой се надява, че българската агитация ще допринесе за постигането на партийни цели, аз съм сигурен, че той скоро ще бъде разбран като човек, поставящ тези цели над интересите на нацията и дори над чувствата на обикновения патриотизъм. Тези, които търсят лесна партийна победа и личен триумф в сегашната буря, могат да бъдат пометени от опасните резултати, които те така авантюристически търсят.”¹⁸²

Друг опит за извеждането на българския въпрос от неговата въздействаща емоционална окраска прави барон Хенри де Уормс. Срещу общите филантропски аргументи на “българската агитация” де Уормс противопоставя историческите основания на Англия като политическа сила в Източния въпрос. Подобно на Бътлър, Де Уормс не разглежда българския

¹⁸⁰ Butler-Johnstone, H. A. Munro. Turkey in Europe. (London, 1877), p. 8.

¹⁸¹ Ibid., p. 6.

¹⁸² Ibid, p. 8.

въпрос като регионален проблем, а като част от общите тенденции в борбата за османското наследство между Великите сили. Той не отрича “някои факти на лошо управление на Турция”, но твърди, че иска да отстрани недоразуменията, натрупани поради „партийни страсти и омраза” във Великобритания. Източният въпрос е разбран от Де Уормс преди всичко като алтернатива, целяща Русия да замести Турция на Балканите.¹⁸³ Но от гледна точка на английските интереси това означава, че ще бъдат затворени пътищата към Индия и Мала Азия, а напълно възможно е следващата точка да бъдат Египет и Сирия. Като съпоставя търговския оборот на Англия с Турция, Де Уормс твърди, че “бъдеща България ще бъде един несигурен пазар за нас”. Той напомня, че търговските загуби не са по-малко значими от стратегическите. Дунав, използван засега само от Австрия за търговска експанзия, може да стане централната артерия за стопанската конкуренция на Русия в цяла Европа. В заключение де Уормс твърди, че „всяка от Великите сили е заинтересована да не се осъществи руско нападение срещу Турция”.¹⁸⁴

Този спокоен и самоуверен политически анализ е противопоставен на емоционалната аргументация на Фрийман и Дентън. „Те казват – пише де Уормс – да не определяме политиката от интересите си, а от дълга си и да действаме справедливо и независимо от последиците за нас, но кое е справедливото?” Според него от гледна точка на британския национален дълг справедлив е Биконсфийлд, а не Фрийман. „Въпросът е от какво естество са понятията за дълг и справедливост” – завършва де Уормс.

Смесеният поход на де Уормс е заменен с конкретен тенденциозен анализ от друг деец на Консервативната партия – П. Личъл. Той коментира дадената на 3 декември 1874 г. концесия за построяването на железопътна линия от 400 километра от Самара до Уралск. Личъл отрича търговските съображения при нейното проектиране и строеж – “линията Самара–Уралск е база за операции, брънка от огромната система на железопътни линии, които ще започват от Варшава и ще завършват до англо-индийската граница, докато дойде времето да се продължат до Калкута”.¹⁸⁵

¹⁸³ de Worms, Henry. *England's Policy in the East* (London, 1877), p. 6.

¹⁸⁴ *Ibid.*, p. 7.

¹⁸⁵ Пантев, А. *Българският въпрос във Великобритания*, с. 123.

Тази според автора „грандиозна комбинация“ е пряко свързана с подстрекателството на Русия. В друг памфлет П. Личъл твърди, че неговите предсказания за „обща източна атака на Русия по всички пунктове на нейната близка и далечна граница сега е завършена с лошо организираното и лошо ръководеното въстание на българите през лятото на 1876 година“.¹⁸⁶

Преминавайки към въображаемо осмисляне на руската политика на Изток, авторът твърди, че „Русия използва всяка възможност, за да достигне до сърцето на Персия при първия удобен случай и да прекоси тази граница със значителни сили, докато Турция не притежава най-елементарни средства да прехвърли войски за отбрана“. Несъмнено авторът разбира по-добре от своите съмишленици, че ако източната политика на Русия е експонирана пред британското общество само като усилие към Черно море и Дунав, както през 1853 г., то консервативната пропаганда едва ли ще има съществен успех. На консервативните защитници на Турция им е необходима руска заплаха от източните брегове на Европа през Кавказ до Индия. Тази заплаха е сериозно внушавана на англичаните дори когато става дума единствено за българската национална независимост. „България, – четем в същия памфлет, – подсилена с руско влияние, е предопределена в един такъв конфликт да заплаши цялата Османска империя.“¹⁸⁷

Целенасоченото хиперболизиране на Източния въпрос не по размери, а като историческа възможност за реализация на руските планове в света е изведено до мелодраматични алюзии. “Сега положението се промени. Империята на султаните ще падне от ударите на Русия точно както преди 400 години Византийската империя падна още преди турските удари.” Това злокобно предсказателство на Личъл, разбира се, не е продиктувано от сериозен политически анализ на структурата на османската администрация в Европа и Азия. То несъмнено цели да доведе до благоприятен обрат сред британските политически среди, които следва да изоставят лекомисленото си желание за опасни промени в центъра на Балканите. Този емоционален подтекст на автора се дешифрира, когато четем заключителния текст на един от неговите памфлети. “Когато руските орли прелетят над минаретата на „Св.

¹⁸⁶ Пак там.

¹⁸⁷ Пос. съч.,с. 124.

София” и стигнат до фаровете на Босфора, тогава ще е ред на Англия.” Предвиждайки тази закъсняла реакция на британската политика, Личъл пита: “Ще остане ли Англия пасивна и ще позволи ли да се изпълнят всички тези неща? Няма ли тя някакъв начин да обуздае московците?”¹⁸⁸

Отличителна черта на антируските схващания на Личъл по българския въпрос е изкуственото свързване на българската агитация с някои компоненти на Източния въпрос в Африка и Азия. Свързването на българските и балканските проблеми с индийските владения на Англия и Египет този път е осъществено посредством гигантски предвиждания за бъдещите инициативи на Русия в защита на българите. „Русите ще направят всичко, – заплашва Личъл, – за да настроят отново българите, които ще им отворят пътя за Цариград.” Мрачните прогнози за това какво ще се случи в Египет, Кавказ или Армения, ако се помогне на българите, придобиват нова почва при избухването на Освободителната война.

Тази памфлетна контраатака е допълнена с публична дискусия относно българския въпрос, организирана на 19 декември в Лондон от консервативната Асоциация по Източния въпрос. Отново нейна главна тема е България. В лексикона на осемте оратори изобилстват фрази и аргументи като: “България е най-добре управляваната провинция в цяла Турция”, “нейният народ е останал общо безучастен към руските интриги, кланетата са предизвикани фактически от инсинуации на руски емисари, българските въстаници също проявили жестокости по време на Априлското въстание”. В същото време консервативните говорители изтъкват, че в стратегическо отношение България е най-значимата зона на Балканите. Ако Русия окупирала България, застрашени били не само Проливите и Средиземно море. В такъв случай цялата търговия по Дунава би станала зависима от Русия.

На въпросите на частни лица, които явно не одобряват казаното, председателят Хамънд отговаря, че жестокостите са неизбежни при едно въстание, и че те са извършвани и от двете страни. “Нима индийският бунт [Войната за независимост от 1857 г., както я наричат индийците, или Сипайски метеж, Indian или Sepoy Mutiny, както го определят във

¹⁸⁸ Пак там.

Великобритания – Р.Г.] не бе последван от жестоки наказания от наша страна?” – отговаря с въпрос същият Хамънд.¹⁸⁹

Това е буквално повторение на циничния въпрос на Елиът, публикуван в „Таймс“ още на 8 август 1876 година. Вълненията в България са представени като една историческа присъда над Русия, която подстрекавала българите към кръвопролитие. Този мотив обаче е по-слабо използван главно поради неговата неубедителност. Явно организаторите на контрапропагандата разчитат твърде много на тезата за „руската заплаха“, а не само за да оправдаят политиката на консервативното правителство.

Един от авторите на множеството памфлети, Джеймс Морли, пише, че „българският въпрос направи сегашната Либерална партия най-неанглийската партия в нашата история“. В същото време нападките на либералите срещу Турция са представени като подкопаване на английската сигурност. Морли твърди, че ако се следват сантименталните рецепти на либералите по Източния въпрос, „един ден ще имаме руска обсада на Делхи“.¹⁹⁰ „България е сега, -твърди пък Е. Листър – главната точка на завоевателен прицел срещу Турция.“

Контранастъплението на „националната“ партия вече се про стира и до високопарната терминология на либералите. В началото на 1877 г. споменатият консерватор Хамънд с раздражение посочва, че „свободата не е монопол на една партия“. В реч пред избирателите си в Глазгоу Джеймс Фергюсън сочи, че „безотговорните политикани от Либералната партия спекулират с „благородните чувства на английския народ“. Аргумент в тази разгорещена колизия е тезата на Ръдиърд Киплинг за английския патриотизъм в политиката. „Англия или другите“ – такава е емоционалната дилема на консерваторите.

Опит за съживяване на политическата русофобия представлява преиздаването на един памфлет под надслов “Още няколко думи за англо-руския дуализъм на Изток”, отпечатан още през 1875 година. Анонимният автор на този памфлет прави тенденциозна равносметка на териториалната експанзия на Русия и намира, че балканските размирици са само

¹⁸⁹ Пос. съч., с. 125.

¹⁹⁰ Morley, James. The Present Political Situation. (London, 1877), p. 6.

допълнителна стъпка на това движение. Той не се колебае да отрече наличието на справедливи мотиви в източната политика на Русия и пише: „Не е ли ясно, че всяко настъпление на руските войски е нова заплаха за Англия.“¹⁹¹ Особено откровен е този памфлет по отношение на функционалното предназначение на Турция в британската политическа стратегия. Тук няма никакви стремежи към търсене на заплаха за националната сигурност или на империята. „Последната и единствена опора срещу идващия шок, – пише авторът – е Турция... Сега Турция – нещастна, изтощена, дезорганизирана Турция служи за опора на Англия в Индия... Възможно ли е всички да сме толкова заслепени? Защо да не започнем да възстановяваме Турция? Защо да не я защитим от заплахата, която вечно виси над главата ѝ? Защо да не забогатее тя от огромното плодородие на провинциите си?“ Тези риторични въпроси показват, че възраждането на антирусизма като политическа доктрина в Англия след началото на войната поражда дори такива крайни възгледи за безкомпромисна разправа с въстаналите християни и за стабилизирането на османската власт в България. Представяйки в едно руската въоръжена акция и въстаническото движение в България като заплаха за Англия и Османската империя, авторът заключава: „Часът приближава! Ще стоим ли ние при това положение със скръстени ръце? Никога!“¹⁹²

По този начин в контраофанзивата на консервативната партия умело са използвани главно три аргумента – първо, че пробългарската агитация на Гладстон служи на руската политика, второ, че жестокостите са извършени и от двете страни, и трето, че разделянето на Турция, при евентуалното образуване на независима България, ще застраши сигурността на британска Индия.

Ожесточеният дебат се води не само на ниво публицистични аргументи и контрааргументи. Ангажираността на гражданството в подкрепа на пробългарската агитация и контраагитацията на моменти взема характер на физически сблъсък. В навечерието на новата 1877 г. на Трафалгарския площад

¹⁹¹ „Vigilans“. A Few More Words About Anglo-Russian Dualism, Being a Reply to „Philalethes“. (London, 1875), p. 14

¹⁹² Ibid., p. 14.

в Лондон се провеждат в непосредствена близост два митинга – единият организиран от либерални дейци, другият – от консерваторите. Според „Илъстриейд Лъндън Нюз” врявата и освиркването били толкова силни, щото не било възможно да се разбере какво говори нито един от ораторите.

До избухването на войната, обаче, определен превес във взаимната партийна канонада имат либералите. Не случайно разгледаните тук контрамерки на консерваторите се изразяват в памфлети, декларации и непопулярни събирания, докато в арсенала на Либералната партия на преден план излизат масовите обществени акции. Но още преди Цариградската конференция всички форми на междупартийната борба предвиждат като най-вероятен вариант в преодоляването на кризата създаването на българска автономна област. Този факт оказва значително влияние върху по-нататъшното поведение на английската дипломация по Източния въпрос като цяло и парализира най-крайните противници на националната независимост на българите. Междувременно в политическата динамика на Източния въпрос настъпват нови обрати.

Въпреки значителните си прояви пробългарската агитация не можа да се превърне в господстваща тенденция в английската политика. Активната съпротива срещу българското националноосвободително движение особено ясно се изяснява, когато Русия се ориентира от дипломатическия към въоръжения вариант за разрешаването на балканската криза. Тогава „българската агитация” бива изтласкана към периферията на британския политически живот.

Гражданското общество става фокус на дискусиите за етиката и външната политика, за хуманността и имперските съображения, за отношението и отговорността на гражданите за формулирането и воденето на външната политика. Това може да се разглежда като част от процеса на демократизация през XIX в. – обществото не само наблюдава как професионалните политици си вършат работата, а опитва да бъде активна страна в процеса. Сравнително малка част от гражданството поставя под съмнение мотивите на външната политика или интересите, които я определят. Много хора предпочитат да се идентифицират със структурите на властта, било заради очаквани облаги, било поради чист конформизъм, било защото

знаят, че противопоставянето на властимащите ще доведе до тяхното дискредитиране от официалната пропаганда.

Но така или иначе оживените дебати в британското общество слагат начало на ново развитие в отношенията между обществото и политическия, и между пресметливата и цинична експертност, и непосредствената изява на моралното чувство, до появата на това, което може да бъде наречено ката публична политика, навлизане на гражданството в специфичната сфера на формулиране и провеждането на външната политика. Това е израз на стремежа и тази област да стане предмет на широко обществено внимание и критично осмисляне, а малко по-късно това води и до концептуално преосмисляне на британската външна политика.

IN THE NAME OF HUMANITY, OF NATIONAL INTERESTS, AND OF EMPIRE: POLITICAL DEBATES IN BRITISH SOCIETY DURING THE EASTERN CRISIS OF THE 1870'S

Roumen Genov
(Abstract)

The great crisis of the Eastern Question (or Eastern Crisis) of the 1870's had had unprecedented repercussions in the British society. Public opinion was deeply stirred by the news of the disturbances in the Balkans, and the bloody cruel suppression of the Bulgarian national uprising in April 1876 gave the crisis European dimension. The British political elite and the government, on the one hand, and the public opinion reacted in differing ways to that crisis. Considerable part of the public voiced strong protest against the policy of traditional support for the sultan's empire, while another part rallied in its defence. Great number of newspaper and journals articles, and pamphlets were published, hundreds of protest meetings were held throughout England and Scotland, and wide political movement called Bulgarian atrocities agitation, or simply Bulgarian agitation. There were deep humanitarian and religious aspects in the debate over the policy towards the Ottoman Empire, but though sympathy with the Bulgarian sufferers was expressed, the debates were centred on safeguarding the national interests, the security of the empire. Liberal Party functionaries, and especially its ex-leader William Gladstone saw in the Bulgarian agitation an opportunity to rally the party, routed by the 1874 general election, around a righteous cause.

The Bulgarian agitation was not, however, a purely party affair. In many ways it transcended social ranks, and party lines, and became a remarkable incursion of the public opinion in the conduct of foreign policy, considered until that time reserved domain of the ruling elite and of indifferent experts. The debates and campaigns in Britain during the Eastern crisis introduced a new trend in political discussions and the conduct of foreign policy in Britain, in the relations between public opinion and government, namely of public policy.